''ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार''

– शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष २०१८-१९

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्काराची ५० वर्षे

रामविजय २०१८-१९

डॉ. बापूजी साळुंखे जन्मशताब्दी वर्ष व महाविद्यालय सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

राजे रामराव महाविद्यालय, जत, जि. सांगली

पदवी प्रमाणपत्र वितरण समारंभ
" Graduation Day Ceremony "
राजे रामराव महाविद्यालय, जत
शिवतेज, जत

[illegible] डॉ. [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible] डॉ. [illegible] डॉ. [illegible] डॉ. [illegible]

POST GRADUATE DEPARTMENT OF PHYSICS
Raje Ramrao Mahavidyalaya, Jath (DIST. SANGLI)
THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ON
ADVANCES IN MATERIALS SCIENCE
27th - 29th December 2018
DR. SANJAY LATTHE
CONVENOR
DR. APPASAHEB BHOSALE
CO-CONVENOR
DR. V. S. DHEKALE
PRINCIPAL
MR. RAJARAM SUTAR
SECRETARY
Post-Graduate Department

[illegible] डॉ. [illegible], [illegible]
[illegible] डॉ. [illegible], डॉ. [illegible] डॉ. [illegible] डॉ. [illegible]

''ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार''

– शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

पुण्य नगरी

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष २०१८-१९ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कारासाठी ५० वर्षे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे

राजे रामराव महाविद्यालय, जत

जि. सांगली. (महाराष्ट्र)

Ph. no. 02344-246251, Email: rajeramrao@gmail.com, Web: www.rrcollege.org

नॅक मानांकन : ''बी'' (थर्ड सायकल)

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे जन्मशताब्दी वर्ष व महाविद्यालय सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

वार्षिक अंक

रामविजय

सन २०१८-१९

– संपादक मंडळ –

प्र. प्राचार्य डॉ. विठ्ठलराव ढेकळे

अध्यक्ष

श्री. हिरामण टोंगारे

संपादक

- [illegible] -

मराठी विभाग :	(वरिष्ठ)	.....	डॉ. दिनकर कुटे
	(कनिष्ठ)	.....	दिनेश वसावे
हिंदी विभाग :	(वरिष्ठ)	.....	सतीशकुमार पडोळकर
	(कनिष्ठ)	.....	आफताब खतीब
इंग्रजी विभाग :	(वरिष्ठ)	.....	रामदास बनसोडे
	(कनिष्ठ)	.....	बाबासाहेब पाटील
विज्ञान विभाग :		.....	दिपक कुंभार
पदवित्तर विभाग :		.....	डॉ. संजय लठ्ठे
जाहिरात विभाग :		.....	मल्लाप्पा सज्जन

* मुद्रक : सप्तक प्रिंटींग सर्व्हिसेस, कोल्हापूर. फोन नं. : (०२३१) २५२२८२८ *

[illegible], [illegible], [illegible]. [illegible]

।। [illegible] ।।

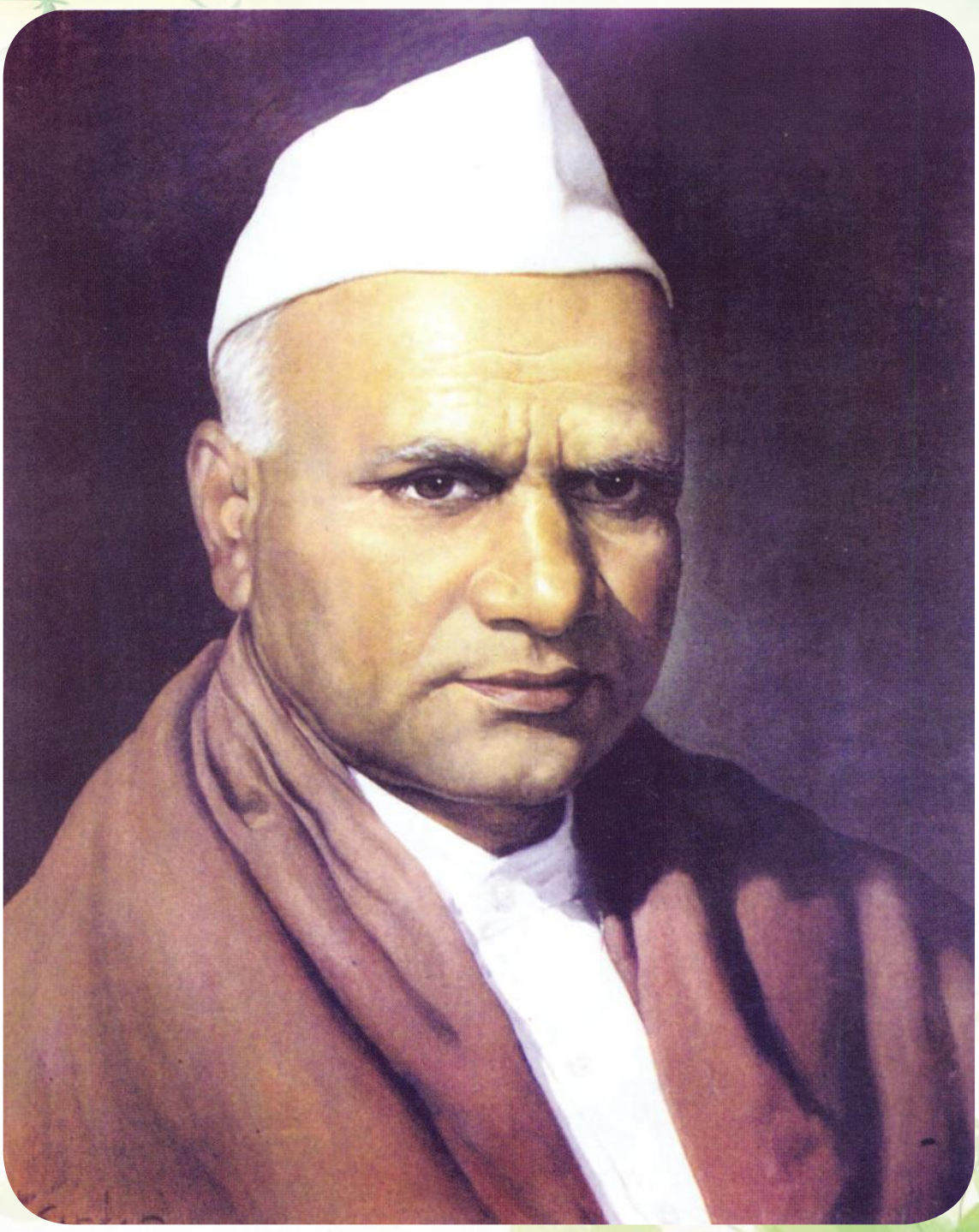

[illegible] [illegible]

संकल्पक संस्थापक 'श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था', कोल्हापूर

जन्म : ९ जून १९१९ महानिर्वाण : ८ ऑगस्ट १९८७

[illegible], [illegible]

‘संस्थामाता’

[illegible]

जन्म : ४ सप्टेंबर १९२७

महानिर्वाण : २२ ऑक्टोबर २०१३

[illegible]

जाणता राजा

[illegible]

संस्थानाधिपती, जत

आमचे आश्रयदाते

[illegible]

संस्थानाधिपती, जत

संस्था पदाधिकारी

अध्यक्ष

[illegible]

महसूल, मदत आणि पुनर्वसन,
सार्वजनिक बांधकाम मंत्री, महाराष्ट्र राज्य

कार्याध्यक्ष

[illegible]

उपाध्यक्ष
मा. संपतराव रा. जेधे

उपाध्यक्ष
मा. नामदेवराव वि. कांबळे

सहसचिव-प्रशासन
मा. प्राचार्य डॉ. वाय. ए. भोसले

सहसचिव-अर्थ
मा. प्राचार्य डॉ. आर. व्ही. शेजवळ

संस्था पदाधिकारी

सचिवा

[illegible]

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

कुलगुरु

[illegible]

महाविद्यालयाचे कुशल नेतृत्व

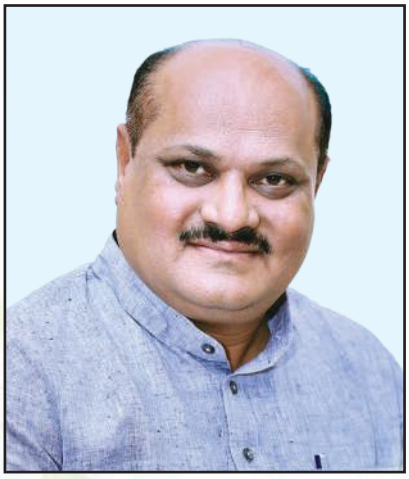

प्राचार्य

[illegible]

(२०[illegible] ते २०[illegible])

प्र. प्राचार्य

[illegible]

(२०[illegible] ते २०[illegible])

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्र-कुलगुरु

[illegible]

अभिनंदन

[illegible]
सोलापूर विद्यापीठाच्या
परीक्षा नियंत्रक पदी निवड

[illegible]
पदार्थ विज्ञान अभ्यास
मंडळावर निवड

[illegible]
अभ्यास मंडळावर निवड

डॉ. दिनकर कुटे
'कायधुळ' कथासंग्रह
प्रकाशित

गणेश चव्हाण
बी. ए. III
स्टुडंट ऑफ दि ईयर

सलमान मुल्ला
बी.सी.ए. III
स्टुडंट ऑफ दि ईयर

चंद्रकांत बरकडे
बी.एस्सी. III
स्टुडंट ऑफ दि ईयर

प्रशांत यादव
एम.एस्सी. II
स्टुडंट ऑफ दि ईयर

अक्षता घेज्जी
ऑल इंडिया स्पर्धेसाठी निवड

मेघाश्री बिराजदार
विद्यापीठ संघात निवड

तेजस्विनी शिंदे

मनिषा माने

फुजिसीमा-तेरासीमा आंतरराष्ट्रीय ॲवॉर्ड

[illegible] २[illegible]-[illegible]

बिगर व्यावसायिक महाविद्यालयीन गट

राजे रामराव महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनी सदर स्पर्धेत प्राप्त केलेली पारितोषिके

सौम्या निंगणुर
बी.ए.३ (एकांकिका-प्रथम)

मनिषा माने
बी.एस्सी.३ (वैचारिक लेखन-द्वितीय)

विद्या शिंदे
बी.कॉम.२ (संशोधनपर लेखन-द्वितीय)

समृद्धी माने
बी.एस्सी.२ (समीक्षा-तृतीय)

सविता हुपरे
बी.एस्सी.२ (समीक्षा-तृतीय)

सत्कार

डॉ. श्रीकांत कोकरे यांचा सोलापूर विद्यापीठाच्या परिक्षा व मूल्यमापन मंडळ संचालक पदी निवड झाल्यामुळे सत्कार

डॉ. संजय लठ्ठे यांचा संशोधनासाठी चीन व जपान दौरा यशस्वी केल्याबद्दल सत्कार करताना उमेश सावंत

सार्वजनिक वाचनालय नाशिक यांच्यातर्फे 'कायधुळ' कथासंग्रह लेखक डॉ. दिनकर कुटे यांचा सत्कार

उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी म्हणून डॉ. राजेंद्र लवटे यांचा सत्कार करताना मा. श्रीमंत शार्दुलराजे डफळे व मान्यवर

गुरुदेव कार्यकर्ते वक्तृत्व स्पर्धेत प्रथम क्रमांकाचे बक्षिस स्विकारताना प्रा. सतीशकुमार पडोळकर

प्रशांत यादव याचा वक्तृत्व स्पर्धेत व्दितीय क्रमांक आल्याबद्दल सत्कार करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

सेवानिवृत्त झाल्याबद्दल प्रा. डॉ. मिलींद हुजरे व प्र. प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे यांच्या हस्ते सत्कार प्रसंगी सपत्नीक डॉ. एस. एन. लोहारकर

सेवानिवृत्त झाल्याबद्दल डॉ. सुहास साळुंखे यांच्या हस्ते सत्कार प्रसंगी सपत्नीक प्रा. चंद्रसेन मानेपाटील

संपादकीय...

[illegible] [illegible]ंगारे

अब अभिव्यक्ति के सारे ख़तरे उठाने ही होंगे।
तोड़ने होंगे ही मठ और गढ़ सब।
–गजानन माधव मुक्तिबोध

भारतीय संविधान भारतातील सर्व नागरिकांच्या विचार, आचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, धर्म आणि उपासनेच्या स्वातंत्र्यासंदर्भात विश्वास देते. याची स्पष्ट घोषणा भारताच्या संविधानाच्या उद्देशिकेमध्ये केली आहे. त्याचबरोबर उद्देशिकेमध्ये सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाला निश्चित करताना व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि बंधुता या संदर्भात स्पष्ट उल्लेख केला आहे. राष्ट्रीय आंदोलनातील नेतृत्वाने शाळा, महाविद्यालये आणि त्यापेक्षा अधिक प्रमाणात विद्यापीठांना वैचारिक विमर्श, समीक्षात्मक चिंतन आणि वाद, विवाद आणि संवादाचे प्रमुख केंद्र म्हणून पाहिले. त्यांच्यासाठी शिक्षणसंस्था या फक्त आणि फक्त रोजगाराभिमुख शिक्षणाचे केंद्र नसून वैचारिकदृष्ट्या सुपीक नागरिक बनविण्याची प्रयोगशाळा आहे. ज्यामध्ये भारतीय लोकशाही आणि संविधानिक मूल्यांच्या रक्षणाची म्हणजेच नागरिकत्वाची भावना ठासून भरलेली असेल. देशाच्या एकूण आरोग्यासाठी चांगली व सदृढ लोकशाही बनविणारे केंद्र म्हणूनच शैक्षणिक संस्थांकडे पाहिले जाई. विद्यापीठांच्या एकूणच उद्देशासंदर्भात भाष्य करताना पंडित नेहरू म्हणाले होते, 'विद्यापीठांचा उद्देश मानवता, सहनशीलता, तर्कशीलता, चिंतन–प्रक्रिया आणि सत्याचा शोध घेण्याची वृत्ती दृढ करणे असतो. त्यांचा उद्देश मानवसमाजाला निरंतर महान लक्ष्याकडे प्रेरित करणे असतो. जर विद्यापीठाने आपले कर्तव्य व्यवस्थितपणे पार पाडले तर ते देशासाठी व समाजासाठी फायदेशीर होईल.'

पंडीत नेहरुंप्रमाणेच १९४२ च्या 'चले जावं' आंदोलनात भूमिगत राहून भारतीय स्वातंत्र्याच्या अग्निकुंडात उडी घेणारे शिक्षण महर्षी, दलितमित्र व स्वातंत्र्यसेनानी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी ही वर्णव्यवस्थेने पिचलेल्या व शिक्षणापासून वंचित समाजाला त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून देण्यासाठी, देशाच्या लोकशाही प्रणालीच्या मुख्यप्रवाहात आणण्यासाठी लोकवर्गणीतून अनेक शैक्षणिक संकुलांची उभारणी केली. 'रामविजय' या वार्षिक अंकाचा प्रमुख उद्देश विद्यार्थ्यांना अभिव्यक्त करणे, त्यांच्या मध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक–राजकीय जाणिवा निर्माण करणे. विद्यार्थ्यांना वैचारिक दृष्ट्या प्रगल्भ बनवून लोकशाही राष्ट्रासाठी त्यांच्यामध्ये नागरिकत्वाची भावना निर्माण करणे,त्यांच्यामध्ये वाद, प्रतिवाद आणि संवादाची स्वस्थ परंपरेचा विकास करणे इ. हे तर आहेच पण त्याचबरोबर त्यांच्यामध्ये सहमती व असहमतीचा विवेक जागृत करण्याचा व्यापक दृष्टीकोन आहे. ज्याप्रमाणे पंडीत नेहरू म्हणाले होते, 'या आपण असहमत होण्यासाठी सहमत होऊयात.' या प्रकारची संवादात्मक संस्कृती निर्माण करण्याचा हा छोटासा प्रयत्न आहे.

२०१८–१९ चे हे शैक्षणीक वर्ष स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेसाठी व राजे रामराव महाविद्यालयासाठी अतिशय गौरवास्पद आहे.हे वर्ष संस्था स्तरावर शिक्षणमहर्षी व स्वातंत्र्यसेनानी डॉ. बापूजी साळुंखे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून साजरे केले जात आहे. त्याचबरोबर डॉ. बापूजींनी भाग घेतलेल्या 'चले जावं' क्रांती लढ्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष आहे. हे या दृष्टीने महत्वाचे आहे. राजे रामराव महाविद्यालयाने या वर्षी सुवर्णमहोत्सवी वर्षात प्रदार्पण केले आहे. या अनुषंगाने महाविद्यालय या वर्षीचा अंक खूप महत्वपूर्ण आहे. महाविद्यालयाची गेली पन्नास वर्षाची गौरवशाली परंपरा आहे. प्रत्येक वेळच्या संपादकांनी अंकाचा दर्जा व महाविद्यालयाचा गौरव कायम ठेवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे.

'रामविजय' अंकाची गुणवत्ता व दर्जा याचा विद्यापीठीय स्तरांवर अनेकदा पुरस्काराच्या स्वरूपात गौरव झाला आहे. तो गौरवाचा वारसा जपण्याचा प्रयत्न नक्कीच करू. या अंकाच्या निर्मितीत व यशात सर्व विद्यार्थी लेखक, विभागीय संपादक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व संस्थाप्रमुख यांचा सिंहाचा वाटा आहे. संपादक म्हणून मी निमित्त मात्र आहे. कवी अरुण कमल यांच्या भाषेत त्याला असं म्हणता येईल,

'अपना तो क्या है इस जीवन में, सब तो लिया उधार।
सारा लोहा उन लोगों का,अपनी केवल धार।'

प्राचार्यांचे मनोगत...

प्र.प्रा□ा□
□ं. □□ं. ए□. □□□

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या राजे रामराव महाविद्यालय, जत या महाविद्यालयाच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षाचा व शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे जन्म शताब्दी वर्षातील 'रामविजय' अंक वाचकांच्या हाती जातोय, तेव्हा गेल्या पन्नास वर्षात महाविद्यालयाने केलेल्या दमदार वाटचालीतील अनेक बाबींकडे लक्ष वेधले जातेय.

जतसारख्या दुष्काळी आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागे राहिलेल्या दुर्गम भागातील गोर-गरीबांच्या मुलांसाठी शिक्षणाची सोय व्हावी या उदात्त हेतूने जत संस्थानचे अधिपती श्रीमंत विजयसिंह राजे डफळे यांच्या उदार दातृत्वातून जून १९६९ साली राजे रामराव महाविद्यालयाची स्थापना झाली आणि या परिसरातील गोर-गरीब कुटुंबातील मुलांना विशेषत: मुलींना उच्च शिक्षण घेण्याची सोय उपलब्ध झाली.

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी ''ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार'' हा ध्येयवाद स्वीकारून १९५४ साली संस्थेची स्थापना केली. सत्य, चारित्र्य, प्रामाणिकपणा, पिळवणूक प्रवृत्तीस आळा, सेवा आणि त्याग या जीवन मूल्यांचे ज्ञान देणे. या ज्ञानाचे आचरण करणे म्हणजे विज्ञान आणि अशा ज्ञान-विज्ञानातून मनुष्य सुसंस्कारी होतो या सूत्राच्या प्रसारासाठी श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था असा शिक्षण महर्षी श्री. बापूजी साळुंखे यांचा ध्येयवाद होता. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर महाराष्ट्राच्या व सीमा प्रदेशातील शिक्षणाशिवाय अज्ञानांधकारात व दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या समाजाच्या उन्नतीसाठी 'श्रमदानातून स्वावलंबन व शिक्षणातून समाज सेवा' या उद्देशाने बापुजींनी संस्थेच्या व संस्थेच्या विविध संस्कृती केंद्राव्दारे हा ज्ञानमय चेतविला व व्यक्तिचे जीवनमान सुधारण्यासाठी विविध संस्कार केंद्रे उभारली.

जत संस्थानच्या डफळे घराण्याचा आणि बापूजींचा स्नेहाचा संबंध! जत येथील महाविद्यालयाच्या स्थापनेसाठी श्रीमंत विजयसिंह राजे डफळे यांनी बापूजींनी स्थापन केलेल्या शिक्षण संस्थेचे महाविद्यालय जत येथे स्थापनेसाठी आश्रय आणि आशिर्वाद दिले. श्रीमंतराजे विजयसिंह डफळे यांनाही मनोमन वाटे की, या परिसरातील गोर-गरीब कुटुंबातील मुलांना विशेषत: मुलींना उच्च शिक्षण मिळाले पाहिजे. बापूजी आणि श्रीमंत विजयसिंहराजे या दोघांची भेट आणि त्यातून महाविद्यालयाची स्थापना म्हणजे या दोन थोर विभूतींच्या विचार आणि कृतीतून स्थापन झालेले राजे रामराव महाविद्यालय!

सन १९६९ साली कला आणि विज्ञान शाखा ६७ विद्यार्थ्यांसह सुरू झाली. २००४ मध्ये बी.सी.ए. विभाग व सन २०१६ मध्ये एम. एस्सी. (पदार्थ विज्ञान) हा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम आणि सन २०१७ मध्ये एम. एस्सी. (रसायनशास्त्र) हा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरू झाला. आज या महाविद्यालयात ३००० विद्यार्थी अध्ययन करीत आहेत. महाविद्यालयाची स्वतंत्र दोन मजली इमारत असून, तीन मजली प्रयोगशाळा इमारत, मुलींसाठी दोन स्वतंत्र वसतिगृहे, ग्रंथालयाची स्वतंत्र इमारत, प्रसाधनगृहे, इनडोअर स्पोर्टस् हॉल, कँटीन, महाविद्यालय परिसरात पाझर तलाव सुमारे १००० नव्याने लावलेली वृक्षसंपदा, ४०० मी धावणेचा ट्रॅक, खेळाची इतर मैदाने असा पुरेशा साधनांसह रम्य परिसर असून महाविद्यालय शैक्षणिक, सामाजिक, क्रीडा आणि सांस्कृतिक उपक्रम आयोजित करण्यात आघाडीवर आहे.

शैक्षणिक वर्ष २०१७-१८ मध्ये महाविद्यालयाने 'नॅक' बेंगलोर यांचेकडे स्वयंअध्ययन अहवाल पाठविला होता. परिणामी 'नॅक'च्या समितीला सामोरे जाणेसाठी मा. संस्था प्रशासनाने मे २०१८ पासून महाविद्यालयाच्या प्रशासनाची जबाबदारी मा. प्राचार्य डॉ. मिलिंद हुजरे यांचेवर सोपविली. ती त्यांनी यशस्वीपणे पार पाडली. ऑगस्ट २०१८ मध्ये महाविद्यालय 'नॅक'च्या तपासणी पथकास सामोरे गेले आणि महाविद्यालयास 'ब' हे मानांकन प्राप्त झाले. सप्टेंबर २०१८ पासून मा. प्राचार्य अभयकुमारजी साळुंखे साहेब कार्याध्यक्ष, श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था व संस्थेच्या सचिवा मा. प्राचार्या सौ. शुभांगी मु. गावडे यांनी या महाविद्यालयाच्या प्रभारी प्रशासकाची जबाबदारी मोठ्या विश्वासाने माझेवर सोपविली.

महाविद्यालयाचे सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्त मा. संस्था प्रशासनाच्या परवानगीने 'सुवर्णमहोत्सव समिती' गठीत केली. या समितीची पहिली बैठक महाविद्यालय विकास समितीचे मान्यवर सदस्य व आश्रयदाते मा. श्रीमंत इंद्रजीतराजे डफळे

2 □□ □□□□

यांचे अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. मा. आमदार विलासराव जगताप, मा. नगराध्यक्षा सौ बन्नेनवार, मा. विक्रमदादा सावंत याचे सह जत नगरीतील ५० मान्यवरांना निमंत्रीत करून सुवर्ण महोत्सवी वर्षातील कार्यक्रमाची रूपरेषा निश्चित केली. सर्वप्रथम महाविद्यालयातील गुरुदेव कार्यकर्त्यांनी महाविद्यालयाच्या इमारतीचे फरशीकाम करणे, खिडक्यांना तावदाणे बसविणे व कार्यक्रमाचे व्यासपीठ नव्याने बांधणे यासाठी वर्गणी काढून हे काम पूर्ण करण्याचे ठरविले आणि त्याप्रमाणे ते पूर्ण करण्यात आले. संस्थेने महाविद्यालयाच्या इमारतीचे रंगकाम ठेकेदारामार्फत पूर्ण करून दिल्यामुळे परिसर स्वच्छ व प्रसन्न झाला.

सुवर्णमहोत्सव समितीने सुचविल्याप्रमाणे सांगली जिल्ह्याचे पालकमंत्री व राज्याचे सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग मंत्री मा. ना. सुभाष (बापू) देशमुख यांचे शुभ हस्ते सुवर्णमहोत्सवी वर्षाचे उद्घाटन, नव्याने बांधलेल्या प्रयोगशाळा इमारतीचे उद्घाटन आणि 'इनडोअर स्पोर्टस् फॅसिलिटी' हॉलचे उद्घाटन करण्यात आले. हा कार्यक्रम संस्थेच्या सचिवा मा. प्राचार्या सौ. शुभांगी मु. गावडे, यांचे अध्यक्षतेखाली संपन्न झाला. सुवर्ण महोत्सवी वर्षात विविध प्रकारचे किमान ५० उपक्रम राबविणेचे निश्चित केले होते, त्यानुसार बहुतेक उपक्रम संपन्न झाले.

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त महाविद्यालयीन स्तरावरील राज्य पातळीवरील मैदानी स्पर्धांच्या (मुले/मुली) संयोजनाची व कनिष्ठ विभाग स्तरावरील जिल्हा पातळीवरील सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या संयोजनाची जबाबदारी संस्थेने महाविद्यालयावर सोपविली होती, ती उत्कृष्टपणे पार पाडली. मैदानी स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयाच्या खेळाडूंनी चमकदार कामगिरी करून ४७ पदके प्राप्त केली.

महाविद्यालयाचा 'टोकियो युनिव्हर्सिटी ऑफ सायन्स', जपान या विद्यापीठाबरोबर सामंजस्य करार असून 'हेनान युनिव्हर्सिटी, चीन' यांचे बरोबर दुसरा आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य करार केलेला आहे. डॉ. संजय लठ्ठे (पदार्थ विज्ञान विभाग) यांचे प्रयत्नातून हे करार झालेले आहेत. महाविद्यालयाच्या पदार्थ विज्ञान विभागा मार्फत आयोजित तीसऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे उद्घाटन संस्थेचे कार्याध्यक्ष मा. प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे साहेब यांचे हस्ते झाले. तसेच मा. प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे साहेब यांच्या उपस्थितीत व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग द्वारे 'हेनान युनिव्हर्सिटी', चीन बरोबरील सामंजस्य करार करण्यात आला.

पदार्थ विज्ञान विभागामार्फत एक आंतरराष्ट्रीय परिषद व एक कार्यशाळा आणि रसायनशास्त्र व पदार्थविज्ञान विभागामार्फत एका राष्ट्रीय कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. तज्ञांची व्याख्याने, भित्तीपत्रे प्रदर्शन, इंद्रधनुष्य व आविष्कार स्पर्धा, युवक महोत्सव विविध वक्तृत्व स्पर्धा व क्रिडा स्पर्धा इ. मध्ये भाग घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना उद्युक्त करून त्यांचा या स्पर्धांतील सहभाग वाढविला. शिवाजी विद्यापीठाने 'बॅडमिंटन झोनल स्पर्धा (मुले/ मुली) संयोजनाची जबाबदारी या महाविद्यालयावर सोपविली होती. ती उत्कृष्टपणे पार पाडली.

या वर्षी शिवाजी विद्यापीठ कडून महाविद्यालयास रा. से. योजनेचा जिल्हा स्तरावरील 'उत्कृष्ट महाविद्यालय' हा दुसऱ्या क्रमांकाचा पुरस्कार तर डॉ. आर. ए. लवटे यांना जिल्हा स्तरावरील दुसऱ्या क्रमांकाचा उत्कृष्ट कार्यक्रमाधिकारी पुरस्कार प्राप्त झाला.

इंग्रजी विभागाने जत तालुक्यातील शिक्षकांसाठी 'व्याकरण कसे शिकवावे' या विषयावर कार्यशाळा आयोजित केली होती. वाणिज्य विभागाने महिन्यातील यशस्वी व्यवसायिक/ उद्योजक या उपक्रमांतर्गत दर महिन्याला जत व परिसरातील आठ यशस्वी व्यावसायिक/ उद्योजकांची व्याख्याने आयोजित केली होती. मा. प्राचार्य डॉ. राजेंद्र कुंभार, जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर यांचे विज्ञान दिनानिमित्त व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. प्राध्यापक प्रबोधिनी अंतर्गत 'ग. दि. माडगूळकर– महाराष्ट्राचे आधुनिक वाल्मिकी' या विषयावर मा. प्राचार्य डॉ. श्रीपाद जोशी यांचे व्याख्यान संपन्न झाले. सुट्टीच्या दिवशी काम करून डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम, माजी राष्ट्रपती यांना अभिवादन करणेची प्रथा कायम ठेवली. 'रामराव डे' निमित्त प्रा. पी. आर. वाघमोडे यांचे 'जत संस्थानचा इतिहास' या विषयावर व्याख्यान झाले.

महाविद्यालय विकास समिती व अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष यांच्या बैठका आयोजित करण्यात आल्या. यासाठी मा. श्रीमंत इंद्रजीतराजे डफळे, मा. श्रीमंत शार्दुलराजे डफळे, मा. डॉ. श्रीपाद जोशी, मा. चंद्रशेखर गोब्बी यांनी विकास समितीद्वारे तर मा. ॲड. प्रभाकर भाऊ जाधव, डॉ. मदन बोर्गीकर, ॲड. राजकुमार म्हमाणे यांनी मोलाच्या सूचना केल्या.

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या सुप्त गुणांना अवसर मिळावेत, त्यांना प्रेरणा मिळावी, त्यांच्यातील सर्जनशीलतेस वाव मिळावा व व्यासपीठ उपलब्ध व्हावे म्हणून महाविद्यालय दरवर्षी 'रामविजय' या वार्षिक नियतकालिकाचे प्रकाशन करते. 'रामविजय' चा हा अंक आपल्या हाती देताना मनस्वी आनंद होत आहे. वाचक या अंकाचे स्वागत करतील अशी अपेक्षा व्यक्त करून माझे मनोगतास विराम देतो.

धन्यवाद!

– प्र. प्राचार्य डॉ. विठ्ठलराव ढेकळे.

संस्थेची प्रार्थना

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।।
राम कृष्ण रहीम ख्रिस्त
बुद्ध झरतुष्ट्र।
महावीर मानव संत मानव्यांचे दीपस्तंभ
लीन दीन होऊन त्यांचे
वंदुया चरण ।
सत्य, शील, प्रामाणिकता,
त्याग, पिळवणुकीस आळा,
मानव्याचे अधिष्ठान ईशतत्व दर्शन।
यांचे ज्ञान नि विज्ञान हाच सुसंस्कार
विवेकाच्या आनंदाचा लाभ शिक्षणात ।।

– शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

अग्ने नय सुपथा राये आस्मान्
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते न उक्तिं विधेम ।।

– ईशावास्योपनिषद्

प्रकाशन व मालकी संबंधी माहिती फार्म नं. ४ उपविधी नं. ८ प्रमाणे

प्रकाशन स्थळ	:	**राजे रामराव महाविद्यालय, जत**
प्रकाशन काळ	:	वार्षिक
प्रकाशक	:	**प्र.प्राचार्य डॉ. विठ्ठल शंकर ढेकळे**
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	राजे रामराव महाविद्यालय, जत (ता. जत, जि. सांगली)
संपादक	:	**श्री. हिरामण टोंगारे**
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	राजे रामराव महाविद्यालय, जत (ता. जत, जि. सांगली)
मुद्रक	:	**सप्तक प्रिंटींग सर्व्हिसेस, कोल्हापूर**
राष्ट्रीयत्व	:	भारतीय
पत्ता	:	राजारामपुरी ९ वी गल्ली, ओमेगा टॉवर, २ रा मजला, कोल्हापूर. दूरध्वनी : ०२३१-२५२२८२८

मी **प्र.प्राचार्य डॉ. विठ्ठल शंकर ढेकळे** जाहीर करतो की, वर दिलेली माहिती माझ्या माहिती व समजुतीप्रमाणे खरी आहे.

स्थळ : जत

दि. २९ एप्रिल २०१९

प्र.प्राचार्य डॉ. विठ्ठल शंकर ढेकळे
प्रकाशक

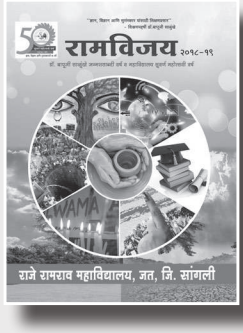

घराचा प्रवेशद्वार जर आकर्षक, रेखीव असेल तर घर पाहणाऱ्याच्या मनात त्या घरात प्रवेश करण्याची इच्छा निर्माण होते. तशाच प्रमाणे व्यक्तिची अभिरूची महाविद्यालयाचा वार्षिक अंक संपूर्णत: पाहण्यासाठी निर्माण व्हावी यासाठी मुखपृष्ठाची योजना अत्यंत आकर्षक व परिपूर्ण करावी लागते.

राजे रामराव महविद्यालयाच्या २०१८-१९ या सालातील वार्षिक अंकाचे मुखपृष्ठ असेच बोलके आणि परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या अंकात वर्षभरातील महत्त्वाच्या घडामोडींना प्राधान्याने स्थान देण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुष्काळामुळे सामान्य माणसाची पाण्यासाठी करावी लागणारी धडपड, वाढत चाललेल्या विज्ञान तंत्रज्ञानाचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम, शिक्षण क्षेत्रात झालेला अमुलाग्र बदल, लोकशाहीच्या बळकटी करणासाठी मतदानाचा हक्क बजावण्याच्या जबाबदारीची जाणीव; यासोबतच पर्यावरणाचे जतन आणि पूलवामा दहशतवादी हल्यात जहीद जवानांना वाहिलेली श्रध्दांजली इत्यादी सर्व विषयांना सामोरे जाण्यासाठी कुंभार जसा मातीतून मडके घडवितो तसे भारताच्या सशक्त नागरिकाची घडण महाविद्यालय करत आहे आणि हे चक्र अविरत सुरू आहे.

सर्व विभागीय संपादकांनी ज्या त्या विभागातील लेखनाची निवड, संपादन आणि मुद्रित शोधन केले आहे.
या अंकातील लेख, कथा, कविता इत्यादी साहित्याशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर

व्यवस्थापक मंडळ सन २०१५-२०१८

मा. ना. चंद्रकांत (दादा) बच्चु पाटील	अध्यक्ष
मा. नामदेवराव विठ्ठलराव कांबळे	उपाध्यक्ष
मा. संपतराव रामचंद्र जेधे	उपाध्यक्ष
मा. प्राचार्य अभयकुमार गोविंदराव साळुंखे	कार्याध्यक्ष
मा. डॉ. पुंडलिक नामदेव काळभोर	कार्याध्यक्ष
मा. प्राचार्य सौ. शुभांगी मुरलीधर गावडे	सेक्रेटरी
मा. प्राचार्य डॉ. राजेंद्र विश्वनाथ शेजवळ	सहसचिव अर्थ
मा. प्राचार्य डॉ. युवराज अंबादास भोसले	सहसचिव प्रशासन
मा. खासदार संभाजी शाहू छत्रपती	सदस्य
मा. अविनाश दिनकर पाटील	सदस्य
मा. सदाशिव कृष्णा कुंभार	सदस्य
मा. सिताराम महारु गवळी	सदस्य
मा. जगन्नाथ गदू वायदंडे	सदस्य
मा. प्राचार्य सिताराम यल्लाप्पा होनगेकर	सदस्य
मा. सखाराम सताप्पा कांबळे	सदस्य
मा. बाळासाहेब निवृत्ती माळी	सदस्य
मा. शशिकांत यशवंत काटे	सदस्य
मा. प्राचार्य डॉ. हणूमय्या चौधरी	सदस्य
मा. श्रीराम शरदचंद्र साळुंखे	सदस्य
मा. सुर्यकांत हरिभाऊ देसाई	सदस्य
मा. सुर्यकांत महादेव काशिद	सदस्य

आजीव सेवक समिती

१) मा. प्राचार्य डॉ. युवराज अंबादास भोसले	अध्यक्ष
२) मा. प्राचार्य सौ. शुभांगी मुरलीधर गावडे	सेक्रेटरी
३) मा. प्राचार्य डॉ. राजेंद्र विश्वनाथ शेजवळ	सदस्य
४) मा. सिताराम महारु गवळी	सदस्य
५) मा. भाऊसाहेब नानासाहेब सांगळे	सदस्य
६) मा. सखाराम सत्याप्पा कांबळे	सदस्य
७) मा. बाळासाहेब निवृती माळी	सदस्य
८) मा. डॉ. सिताराम यल्लुप्पा होनगेकर	सदस्य
९) मा. शशिकांत यशवंत काटे	सदस्य
१०) मा. विष्णू सुबराव पाटील	सदस्य

विश्वस्त मंडळ : सन २०१५-२०१८

मा. प्राचार्य अभयकुमार गोविंदराव साळुंखे	कार्याध्यक्ष
मा. प्राचार्य सौ. शुभांगी मुरलीधर गावडे	सचिव
मा. प्राचार्य डॉ. राजेंद्र विश्वनाथ शेजवळ	सहसचिव अर्थ

महविद्यालयीन विकास समिती सन २०१७-२०२२

मा. प्राचार्य अभयकुमार गोविंदराव साळुंखे	अध्यक्ष
मा. प्राचार्या सौ. शुभांगी मुरलीधर गावडे	सदस्य/संस्था प्रतिनिधी
मा. प्रा. के. के. रानगर	सदस्य (प्राचार्य नियुक्त विभाग प्रमुख)
मा. सौ. एन. व्ही. मोरे	सदस्य (प्राध्यापक प्रतिनिधी महिला)
मा. सुरेश पराप्पा धरीगौडा	सदस्य (प्राध्यापक प्रतिनिधी)
मा. बिराप्पा केराप्पा पुजारी	सदस्य (शिक्षकेत्तर कर्मचारी)
मा. श्रीमंत इंद्रजितराजे डफळे	सदस्य (शिक्षण क्षेत्र)
मा. श्रीमंत शार्दुलराजे डफळे	सदस्य (सामाजिक क्षेत्र)
मा. डॉ. श्रीपाद जोशी	सदस्य (संशोधन क्षेत्र)
मा. चंद्रशेखर गोब्बी	सदस्य (उद्योग क्षेत्र-माजी विद्यार्थी)
मा. प्र. प्राचार्य व्ही. एस. ढेकळे	सचिव

[illegible]..

भारताचे माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी, मनोहर पर्रीकर, रमेश भाटकर, हिंदी साहित्यकार नामवर सिंह, कृष्णा सोबती, रमणिका गुप्ता, केदारनाथ सिंह, सिनेअभिनेता कादर खान, श्री. मोईन पाटील यांचे मामा रघुनाथ नायकवडी, प्रयोगशाळा परिचर कोरडे आर. एन., शिंदे आर. एस. यांचे वडील शिवाजी शिंदे, एम. ए. मोरे यांच्या मातोश्री अक्काताई, सौ. एन. व्ही. मोरे यांच्या मातोश्री सुमतीबाई व आत्या इंदुबाई, प्रा. श्रीमंत ठोंबरे यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव रोहन, बी. कॉम १ ची विद्यार्थीनी अश्विनी चव्हाण यांच्यासह वार्षिक अंक कालावधीत थोर नेते, आजी-माजी मंत्री, जवान उद्योजक, साहित्यिक, कलाकार, शास्त्रज्ञ, खेळाडू, सामाजिक कार्यकर्ते व हितचिंतक दिवंगत झाले त्यांना **भावपूर्ण श्रध्दांजली!!**

Staff List 2018-19

Senior College	
Name	**Subject**
I / C Principal Dr. Dhekale Vitthal Shankar	Commerce
Mr. Chavan Shivaji Damodar	Geography
Mr. Thombare Shrimant Devappa	Physical Director
Mr. Shinde Anil Trimbakrao	Geography
Mr. Manepatil Chandrasen Yasahwantrao	Political Science
Mr. Chavan Sidraya Sukhadeo	Physical Education
Mr. Karande Ranoba Dnyanoba	English
Smt. More Nirmala Vasantrao	Marathi
Mr. Patil Ramchandra Bhimrao	Geography
Mr. Herwade Ashok Rachgonda	Commerce
Mr. Gawade Shankar Gundda	Economics
Dr. Dahalake Bhimashankar Madhusudan	Political Science
Mr. Shiledar Pravinsingh B.	Marathi
Mr. Bansode Ramdas Shamrao	English
Mr. Tongare Hiraman Devram	Hindi
Mr. Choudhary Pundalik Jaypal	History
Mr. Bogulwar Ashok H.	Economics
Mr. Dharigauda Suresh Parappa	Statistics
Mr. Karennavar Mahadev Huchappa	Zoology
Mr. Rangar Krishna Kondiba	Chemistry
Dr. Kokare Shrikant Rajaram	Physics
Dr. Bhosale Appasaheb Kundlik	Physics
Mr. Sajjan Mallappa Bhimappa	Zoology
Dr. Lavate Rajendra Ananda	Botany
Dr. Kulal Shivaji Rauba	Chemistry
Dr. Jadhav Vijay Shankar	Zoology
Mr. Salunkhe Govind Devidas	Chemistry
Mr. Kumbhar Deepak Ananda	Chemistry
Dr. Latthe Sanjay Subhash	Physics
Junior College	
Name	**Subject**
Mr. Waghmode Pandurang R.	Commerce
Mr. Dhangond Kadappa M.	Chemistry
Mr. Savant Pandurang A.	Chemistry
Mr. Shaikh Sameer A.	Physics
Mr. Patil (Bhende) Babasaheb B.	English
Mr. Bamane Suresh Maruti	Physics
Mr. Teli Ashok Dhanappa	Biology
Mr. Khatib Afatab Nasaruddin	Hindi
Mr. Javanjal Namdev Abasaheb	English
Mr. Vasave Dinesh C.	Marathi
Mr. Lokhande Sachin Ashok	Biology
Mr. Kesarkar Dattatray Annappa	Sociology
Mr. Jadhav Manoj Arun	Political Science
Mr. Patil Shilpa Ganpati	Environmental Science
CHB Staff	
Name	**Subject**
Mr. Sannake Tukaram U.	English
Mr. Shaikh Suval M.	English
Mr. Kudalkar Omkar Dilip	English
Kum. Deshmukh Yogita B.	Hindi
Mr. Padolkar Satishkumar J.	Hindi
Mr. Ingale Kumar Vasant	Marathi
Mr. Shinde Yavraj Sitaram	Geography
Mr. Gore Rajaram J.	Commerce
Mr. Chandavale Vaibhav V.	Mathematics
Kum. Ghejji Savita V.	Mathematics
Kum. Biradar Kavita Suresh	Mathematics
Kum.Gherde Ashwini Shivaji	Statistics
Kum. Patil Varsharani Suresh	Statistics
Kum. Kalal Rajashri Laxman	Physics
Kum. Pattanshetti Suman P.	Physics
Mr. Ankalgi Mayur Shankar	Physics
Dr. Khogre Balaji Trimbak	Chemistry
Mr. Shitole Raju Mahadev	Chemistry
Kum. Mali Vidya C.	Chemistry
Kum. Bobade Nikita Ramdas	Chemistry
Mr. Gugwad Santosh K.	Chemistry
Kum. Khot Vasundhara Vilas	Botany
Kum. Saptal Lalita P.	Zoology
Kum. Deshmukh Sangeeta B.	Zoology
Kum. Ankalagi Priyanka P.	Zoology
Mr. Patil Abhaykumar A.	Librarian
Kum. Pujari Yogita Shamrao	Zoology
Kum. Jagtap Mamata Ashok	Botany
Mr. Yamgar Vijay Namdev	English
Dr. Kute Dinkar Vasant	Marathi
Mr. Dadas Satish Laxman	History
Mr. Sawant Ravindra Dattatray	Economics
Mr. Randive Dadasaheb Bhimrao	Economics
Mr. Torane Nishant Bholenath	Chemistry
Mr. Sawant R. B.	Chemistry
Mr. Sutar R. S.	Physics
Dr. Bandgar D. K.	Physics
Kum. Mali Varsha Balasaheb	Mathematics
Kum. Sawant Vaishali Shivaji	Mathematics
Administrative Staff	
Name	**Designation**
Mr. Satpute Mahadev Rama	Office Superintend
Mr. More Manohar Aba	Head Clerk
Mr. Shinde Ramchandra Shivaji	Sr. Clerk
Mr. Rajmane Sanjay Dhanpal	Jr. Clerk
Mr. Moin Shivaram Bhausaheb	Lib. Clerk
Mr. Pujari Suresh Shankar	Lab. Assistant
Mr. Pujari Birappa Kenchappa	Lab. Assistant
Mr. Salunkhe Satish Yashwant	Lib. Attendant
Mr. Sadakale Jalindar Martand	Lib. Attendant
Mr. Kolekar Mhalappa Dnyanu	Lab. Attendant
Mr. Chavan Maruti Dhondiram	Lab. Attendant
Mr. Heagade Gorakhnath Madappa	Lab. Attendant
Mr. Khude Namdev Tukaram	Lab. Attendant
Mr. Shingade Tukaram Ananda	Lab. Attendant
Mr. Imade Rajkumar Nanasaheb	Lab. Attendant
Mr. Shirgire Abaso Babu	Lab. Attendant
Mr. Ghugare Adhik Maryappa	Peon
Mr. Kumbhar Gajanan	Junior Clerk (On Honorarium Basis)
Mr. Mali Rajkumar	Junior Clerk (On Honorarium Basis)
Mr. Ganjiwale Riyaz	Junior Clerk (On Honorarium Basis)

मराठी विभाग

साहित्यकार व संगीतकार जन्मशताब्दी वर्ष

पिढ्यापिढ्यांच्या निर्भय
आम्ही, भारतीय भगिनी
घराघरांचे दुर्ग झुंजवू, झुंजू
समरांगणी ।।ध्रु०।।
अष्टभुजेच्या वंशज आम्ही,
महिषासुर माक
दैवत्वाच्या गुढ्या उभाक,
दानव संहाक
वलय होउनी वज्र नांदते,
आमुच्या कर कंकणी ।।१।।

- ग.दि.माडगूळकर

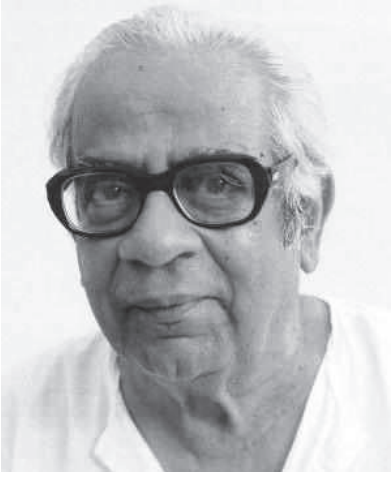

आयुष्यात मला भावलेलं एक
गुज सांगतो. उपजिविकेसाठी
आवश्यक असणाऱ्या
विषयाचं शिक्षण जरूर घ्या.
पोटापाण्याचा उद्योग जिद्दीनं
करा, पण एवढ्यावरच थांबू
नका. साहित्य, चित्र, संगीत,
नाट्य, शिल्प, खेळ ह्यांतल्या
एखाद्या तरी कलेशी मैत्री
जमवा. पोटापाण्याचा उद्योग
तुम्हाला जगवील, पण कलेशी
जमलेली मैत्री तुम्ही का
जगायचं हे सांगून जाईल.

- पु. ल. देशपांडे

अशी पाखरे येती, आणिक
स्मृति ठेवुनी जाती
दोन दिसांची रंगतसंगत,
दोन दिसांची नाती ।। ध्रु ।।
चंद्र कोवळा, पहिला वहिला,
झाडामागे उभा राहिला
जरा लाजुनि, जाय उजळुनी,
काळोखाच्या राती ।। १ ।।
फुलून येता फुल बोलले, मी
मरणावर हृदय तोलले
नव्हते नंतर, परी निरंतर,
गंधित झाली माती ।। २ ।।

- सुधीर फडके

विभागीय संपादक : प्रा. डॉ. दिनकर कुटे

मराठी विभाग

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	विद्यार्थ्याचे नाव	पान नं.
१.	आध्यात्मिक जागृती : काळाची गरज!	दीपक विठ्ठल साळे, बी. एस्सी., भाग – २	९
२.	पाऊस पडला नाही	यशवंत शंकर मोटे, बी.ए., भाग – १	१०
३.	समाज प्रबोधनाचे माध्यम : कीर्तन	काजोल तानाजी बाबर, बी. ए., भाग – ३	११
४.	पंढरीच्या वाटे	सुजाता दगडू हिप्परकर, बी. ए.,भाग – १	१४
५.	शेतकरी राजा	कोमल आबा माने, बी.ए., भाग – २	१५
६.	आई	मनिषा आण्णा माने, बी.ए., भाग – ३	१५
७.	फुलगजरा	आशाराणी यशवंत सावंत, बी. ए., भाग – २	१५
८.	नक्की चाललंय काय?	विकास मच्छिंद्र खरात, बी.एस्सी., भाग – ३	१६
९.	आसवांची फुलं	रेणुका सुरेश बामणे, बी. ए., भाग – १	१७
१०.	नातं पावसाशी	कल्पना मोनाप्पा सुतार, बी.ए., भाग – १	१९
११.	हसरा चेहरा	कविता कुंडलीक मराठे, बी. ए., भाग – २	२०
१२.	भिन्न	वैष्णवी अरुण नरळे. बी. एस्सी., – भाग १	२१
१३.	असाही एक बाप	मोहिनी संजय सावंत, बी. ए., भाग – २	२२
१४.	लिमिटेड	शुभांगी मच्छिद्र खरात, बी.एस्सी., भाग–२	२२
१५.	दोरखंडाच्या पिळ्यासारखं आमचं जगणं	राहुल आप्पासो माळी व सुहेल हाजीलाल गवंडी, बी.ए., भाग–२	२३
१६.	सोशल मीडियाची वाढती व्यसनाधीनता	श्रद्धा तानाजी शिंदे, बी.ए., भाग – १	२५
१७.	जिंकण्यासाठी	अमोल दशरथ कुलाळ, बी.एस्सी., भाग–३	२६
१८.	संस्कारांची पेरणी करणारा बालकाव्यसंग्रह : गाव मामाचं हरवलं	प्राजक्ता विजयकुमार हाक्के, बी.ए., भाग–३	२७
१९.	फक्त तू खचू नकोस	विकास शामराव गावडे, बी.ए., भाग – २	२९
२०.	काळाची पावलं	अमोल सुरेश पवार, बी.ए., भाग – २	३०
२१.	जीवन एक संघर्ष	पल्लवी अशोक माळी, बी. एस्सी., भाग – १	३१
२२.	महाराष्ट्राचा वाल्मिकी : गदिमा	मनोजकुमार राजेंद्र माळी, बी.ए., भाग – ३	३२
२३.	मनातलं वादळ	प्रणाली राजेंद्र पाटील, बी.ए., भाग – २	३४
२४.	माणूस वागणं विसरला.....	पौर्णिमा संभाजी गुजले, बी.ए., भाग – १	३५
२५.	मा. प्रा. (डॉ.) गो. मा. पवार यांना आदरांजली	–	३६

आध्यात्मिक जागृती : काळाची गरज!

दीपक विठ्ठल साळे, बी. एस्सी., भाग – २

वैचारिक लेखन

आध्यात्म म्हणजे 'स्व–तत्त्वाची' ओळख (Self Realisation). मी म्हणजे कोण.....? मी आलोय कोठून.....? मला करायचं काय आहे.....? मी जाणार कोठे आहे.....? याची जाणीव, आत्मा आणि परमात्मा यांचा सुरेख संगम होणे, मी पासून तू पर्यंतचा प्रवास.

मित्र हो! आजच्या या एकविसाव्या शतकात, विज्ञानाच्या युगात तुम्हांला आध्यात्म म्हणजे थोडा गंमतीचा विषय वाटेल. पण आध्यात्म म्हणजे फक्त भक्ती करणे (देवपूजा करणे), जप–तप, व्रत–वैकल्य करणे, नवस करणे नव्हे. याच्या पलीकडे जाऊन आध्यात्माचा विचार केला पाहिजे.

आध्यात्म म्हणजे 'स्व–तत्त्वाची' ओळख (Self Realisation). मी म्हणजे कोण.....? मी आलोय कोठून.....? मला करायचं काय आहे.....? मी जाणार कोठे आहे.....? याची जाणीव, आत्मा आणि परमात्मा यांचा सुरेख संगम होणे, मी पासून तू पर्यंतचा प्रवास. आज माणूस माणुसकी विसरला आहे, पशूप्रमाणे वर्तन करतो आहे. मानवता, प्रेम, आपुलकी माणूस पूर्णता विसरून गेला आहे. जगाच्या भयावह वातावरणाचं हेच कारण आहे की, मनुष्य विपरीत भावनांनी युक्त होऊन विचार करतो आहे. मी, माझपण यातच माणूस सर्वस्व मानत आहे. उच्च–निच, लहान–थोर हा भेदभाव व्यवहारामध्ये दिसून येत आहे. कलह–क्लेश, जुलूम–जबरदस्ती, संकीर्णता, असहनशीलता असे विपरीत गुण माणूस धारण करीत आहे. युवा पिढी दिशाहीन होत आहे, ही दुर्दैवाची – चिंतनाची गोष्ट आहे. धर्माच्या नावावर निरागस युवकांना भ्रमित केले जात आहे. वैर–द्वेष, घृणा, नफरत (तिरस्कार) जणू माणसामध्ये ठासून भरण्याचे काम जगामध्ये सुरू आहे. यामुळे खरा मानवता धर्म लोप पावत आहे. साने गुरुजींची धर्मांची व्याख्यासुद्धा संपुष्टात येत आहे. ''मानवतेचा धर्म खरा हा, सकल जीवावर प्रेम करावे!'' ज्यामुळे केवळ घर परिवाराचे वातावरण खराब होत नाही, तर जगामध्येही याला व्यापक रूप मिळत आहे.

प्रत्येक मनुष्य हा मी श्रेष्ठ, मी थोर, मी विद्वान, मी म्हणजे सर्व काही अशा भ्रमित कल्पनांनी युक्त झाला आहे. भौतिक सुखांना आयुष्याचं उद्दिष्ट समजू लागला आहे. ते भौतिक सुख मिळवण्यासाठी मनुष्य सदैव प्रयत्न करीत असतो आणि त्यासाठी विपरीत मार्ग अवलंबतो. जे त्याच्या हिताचं नाही, जे त्याच्या बरोबर शेवटी येणार नाही. अंतिम समयी या गोष्टी त्याला काहीच उपयोगच्या नाहीत. म्हणूनच संत तुकाराम महाराज म्हणतात की,

''रात्र गेली, दिवस गेले, आयुष्य गेले.....
जन्मा येवोनी काय केले.....?''

इथे रामायणकार वाल्मिकी ऋषी यांची कविता आठवते.....!

''खोट्या संसारासाठी वाल्या कोळ्याने
केले पाप रे.....
अखेर शेवटी कोणी न झाले
धनी त्याच्या पापाला..... जरा जागवं मनाला.....!''

वाल्मिकी हे आपला संसार चालवण्यासाठी, उदरनिर्वाह करण्यासाठी लूटमार करणे, चोरी करणे असं अघोरी कार्य करीत होते आणि तेही फक्त आणि फक्त आपल्या संसारासाठी....., भौतिक सुखासाठी. परंतु त्यांच्या या पापात कोणीही वाटेकरी व्हायला तयार नव्हते. म्हणूनच की काय वडिलांनासुद्धा वाल्मिकी ऋषींची उपमा दिली जाते की,

''बाप...म्हणजे जणू की, वाल्या कोळ्याची जमातं.....!
ज्याच्या पापामध्ये कोणी, नाही वाटेकरी होतं.....!''

म्हणूनच आपण आलोय एकटे आणि जाणार देखील एकटेच आहोत...! सर्व नाती–गोती फक्त आणि फक्त जीवनाच्या प्रवासातील काही काळाचे सोबती आहेत. याची जाणीव प्रत्येकाला व्हावी.

''कोणी ना कोणाचे इथे, बाजार स्वार्थाचा,
घटकाभरीचे रे जीवन, खेळ दो घडीचा,
ऐक प्रेमाचे हे बोल येती रे कामाला.....
जो आला तो रमला पण, शेवटी गेला.....!''

फार पूर्वीपासून साधू संतानी मानवमात्राला कल्याणकारी संदेश दिला आहे. परंतु दुर्दैव हे की, मनुष्याने त्या कल्याणकारी

संदेशांना आत्मसात केले नाही. उत्तम मनुष्य जन्म प्राप्त होऊनही तो याला असाच व्यर्थ घालवत आहे. जर माणसाचा स्वभाव माणसासारखा बनला तरच तो आपली खरी ओळख निर्माण करू शकेल. एकत्वाचे (विश्वबंधुत्वाचे) केवळ नारेच नकोत, तर एकत्वाचा (विश्वबंधुत्वाचा) भावदेखील असायला हवा. एकत्वाचा (विश्वबंधुत्वाचा) भावच नसेल, तर केवळ पोकळ नारेच रहातील. एखाद्या ठिकाणी फार रोशनाई केली आहे, खूप माळा लावल्या आहेत, उत्तम प्रकारची सजावट केली आहे. म्हणजे मैफिल सजली आहे असे नव्हे, त्याला मैफिल म्हणतचं नाहीत. वास्तविक पाहता मैफिलसुद्धा तेव्हाच सजते जेव्हा सर्वजण प्रेमाने, आपुलकीने एकत्र जमतील, तेथे फक्त आणि फक्त प्रेमाच्या गोष्टींची देवाण–घेवाण होईल. एकमेकांच्या गुणवर्णनाची चर्चा होईल आणि हे फक्त तेव्हाच निर्माण होईल, जेव्हा मनुष्य अंतर्मनाने सुखी असेल. मनुष्य अंतर्मनाने तेव्हाच सुखी होईल, जेव्हा त्याला त्याच्या स्वत्त्वाची ओळख होईल. भौतिक सुख आणि आत्मिक सुख यातील फरक समजेल...! हे सर्व आध्यात्मामुळे सहज शक्य होईल. यांसाठी मनुष्याला आध्यात्म समजून घ्यावे लागेल, आध्यात्म आत्मसात करावे लागेल. कारण आध्यात्मचं फक्त प्रेमाच स्त्रोत आहे. इथेच फक्त प्रेम, आपुलकी, बंधुभावना जोपासली जाते. सत्य जोपासले जाते.

जे सत्याची प्राप्ती करतात त्यांच्या जीवनात आध्यात्मिक क्रांती घडत असते. वास्तविक पाहता हेच मानवी जीवनाचे मूळ ध्येय आहे. मार्टिन ल्युथर किंग म्हणतात की, ''मनुष्याला युद्धाची नीती समाप्त करायला हवी, जर हीच अवस्था कायम राहिली, तर एक दिवस असा येईल की, मानव जातीचं अस्तित्वचं संपूर्ण जाईल!'' कारण आज विज्ञानाने खूप प्रगती केली आहे. या अनुषंगाने दुनियेचा हिरोशिमा आणि नागासकी यांसारखा विनाश व्हायला आज वेळ लागणार नाही. संत निरंकारी बाबाजी एके ठिकाणी सांगतात,

''प्यार सजाता है गुलशन को, और नफरत विराण करे...!''

आज जगाला प्रेमाची, आपुलकीची, बंधुभावाची गरज आहे. हे फक्त आध्यात्मामुळेच शक्य होईल.

''यदि प्यार, अमन, शांती नए युग की माँग है तो,
आध्यात्मिक जागृती इसका एक मात्र साधन है।''

म्हणूनच वाटत की,
आध्यात्मिक जागृती ही काळाची गरज आहे.....!

पाऊस पडला नाही

यशवंत शंकर मोटे, बी.ए., भाग – १

पाऊस पडला नाही
शेतामध्ये तिफन फिरली नाही
रानातली ढेकळं फुटली नाही.

पाऊस पडला नाही
शेतामध्ये अंकुर फुटला नाही
तरीबी शेतकऱ्यांनी हार मानली नाही.

पाऊस पडला नाही म्हणून,
शेतकऱ्यांनी केली आत्महत्या
तरी बी आकाशाला पाझर फुटला नाही.

पाऊस पडला नाही म्हणून,
नवऱ्याचं नातं बायकोशी राहिलं नाही
बापाचं नातं मुलाशी राहिलं नाही
मुलाचं नातं आई–वडीलांशी राहिलं नाही
तरी बी आकाशाला अश्रू फुटले नाही.

पाऊस पडला नाही म्हणून,
आभाळाचं नातं जमिनीशी राहिलं नाही
शेतकऱ्याचे नाते जमिनीशी राहिलं नाही
पाऊस पडला नाही.

हे मेघराजा आता तरी
बरस.....

समाज प्रबोधनाचे माध्यम : कीर्तन

काजोल तानाजी बाबर, बी. ए., भाग – ३

संशोधनपर लेखन

भारतीय कीर्तनाला फार जुनी परंपरा असून याचे आद्य जनक म्हणून महर्षी नारद यांचा उल्लेख केला जातो. नारद हे आध्यात्मिक व परमार्थिक समतेचे प्रतीक ठरतात. कारण त्यांचा जन्म एका दासीच्या पोटी झाला होता.

प्राचीन कालखंडापासून आजअखेर मानवी बुद्धीची मशागत करणारे प्रभावी माध्यम म्हणून कीर्तनाचा उल्लेख करावा लागतो. हजारोंच्या मनावर एकाचवेळी प्रभाव टाकणारे कीर्तन एक सर्वश्रेष्ठ माध्यम आहे. समाज जीवनाचे संदर्भ बदलत गेले. तसे कीर्तनाचेही स्वरूप बदलत गेले. अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, वक्तृत्व, संगीत आणि नृत्याचे अभिनव रसायन म्हणजे 'कीर्तन' होय. अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, शास्त्रे, वाङ्मय, संगीत, अभिनय, वक्तृत्व, भक्तीभाव, आत्मोद्धार, धर्मवृद्धी, जनप्रबोधन, लोकसंघटन, राष्ट्रीय संघटन व सांस्कृतिकरणाचे संमिश्र दर्शन कीर्तनात घडते. भक्तीच्या सामाजीकरणातून मानवी जीवनाला सुखी करणारे हे साधन आहे. धर्म आणि नीतीचा प्रसार करणे कीर्तनाचा मुख्य उद्देश असला, तरी त्याच्याबरोबर सत्यनिष्ठा, सदाचार, नैतिकता, बंधुभाव, त्याग, सेवा, सहकार्य या मौलिक गुणांचा प्रसार होत असतो. कीर्तनाच्या वैभवशाली परंपरेत अनेक संतानी भर घातली आहे.

भारतीय कीर्तनाला फार जुनी परंपरा असून याचे आद्य जनक म्हणून महर्षी नारद यांचा उल्लेख केला जातो. नारद हे आध्यात्मिक व परमार्थिक समतेचे प्रतीक ठरतात. कारण त्यांचा जन्म एका दासीच्या पोटी झाला होता. परमेश्वराच्या भक्तीने ते ब्रह्मपदाला पोहचले. परमेश्वराच्या भक्तीसाठी जातकुळाचे बंधन नाही, तर शुद्ध भक्तीचे आहे हे सिद्ध होते. नारदांनी परमेश्वराच्या अवतारकथा व लीलांचे संगीतमय निरूपण कीर्तनातून केले. नारदीय कीर्तनाची परंपरा आजही टिकून आहे. सर्वशक्तीमान असणाऱ्या परेमश्वराला उपासनाद्वारे प्रसन्न करून घेण्यासाठी व आत्मोद्धार साधण्याचा मनुष्य प्राचीन काळापासून श्रद्धाभाव ठेऊन प्रयास करीत आहे. प्राचीन काळात व्यासमहर्षी, शुकचार्य, अंबरीष, परीक्षिती, प्रल्हाद हे महान कीर्तनकार होऊन गेले.

महाराष्ट्रात वारकरी कीर्तन परंपरेचा उदय तेराव्या शतकात झाला. या कालखंडात अनेक भक्तीपंथांचा उदय झाला होता. स्वपंथाच्या प्रचारासाठी कीर्तनाचा त्यांनी आधार घेतला. प्रत्येक पंथाची ग्रंथरचना, तत्त्वज्ञान वेगळे असले, तरी भक्ती हाच धागा होता. बहुजनांचा उद्धार करणे हीच त्यांची प्रेरणा होती. बहुजन समाजातील अशिक्षित, अडाणी, श्रद्धाळू लोकांना खऱ्या भक्तीचे स्वरूप कळावे, यासाठी संतांनी कीर्तन हे माध्यम निवडले होते. लोकजागृती, लोकशिक्षण, लोकसंघटन, सामाजिक ऐक्य व परकीय आक्रमणाचा सामना करण्याची निर्भीडता निर्माण करण्यासाठी कीर्तनाचा वापर करण्यात आला.

प्राचीन कालखंडापासून पंढरपूरच्या विठ्ठलाची उपासना महाराष्ट्रात चालू होती. याला संघटीत करण्याचे काम संत ज्ञानेश्वरांनी केले. मध्ययुगीन समाज जीवनात राजकीय, सामाजिक अराजकता होती. अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि धर्माने निर्माण केलेली अनिश्चितता यामुळे समाजात संभ्रमाचे वातावरण होते. श्रद्धा–अश्रद्धेच्या द्वैतातून निर्माण झालेली पोकळी ही चिंतेची बाब होती. समाजात श्रेष्ठ–कनिष्ठ, स्पृश्य–अस्पृश्य, स्त्री–पुरुष यांच्यात भेद होते. या लोकांना भक्ती, ज्ञान, परमात्मा आणि धर्म यांचे स्वरूप समजावे. यांचा उद्धार व्हावा यासाठी संत ज्ञानेश्वरांनी कीर्तनाचा वापर केला. समाजातील लोक अनेक देवदेवतांची आपल्यावर कृपा रहावी यांसाठी अनेक खटाटोप करीत होते. विठ्ठल भक्तीच्या छत्राखाली त्यांनी आणले. नामघोष, नामस्मरण, भजनभक्ती, भगवद्स्वरूपाची चर्चा, गुणानुवाद, तत्त्वज्ञान याचे नृत्यगायन करणे ही कीर्तनाची भूमिका ज्ञानेश्वरांनी आपल्या विवेचनातून स्पष्ट केली आहे. ज्ञानेश्वरांनी प्रवचनवजा धर्मकीर्तनाचा आधार घेऊन आपला आध्यात्मिक विचार लोकापर्यंत पोहोचवला. मानव जातीच्या कल्याणासाठी सत्य, अहिंसा आणि शांती या त्रिसूत्रीचा आग्रह धरून मानवी संस्कृतीची उंची वाढवण्याचे काम संत ज्ञानेश्वरांनी केले आहे.

आद्य कीर्तनकार होण्याचे भाग्य संत नामदेवांना लाभले. कारण व्यासीक प्रवचनाचा आधार संत ज्ञानेश्वरांनी घेतला होता. संत ज्ञानेश्वरांनी कीर्तनाच्या रूपबंधाविषयी चर्चा केली, तर संत नामदेवांनी कीर्तनाच्या साधरीकरणाचे अनेक प्रयोग केले. वारकरी संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान, विठ्ठल भक्तीचा प्रसार आणि लोकोद्धार करण्यासाठी कीर्तनात संतांचे अभंग, टाळ, मृदंग, वीणा आणि टाळकरांची साथ यांचा उपयोग त्यांनी केला. साधी, सोपी भाषा, रसाळ वक्तृत्व, मधुर कथा आणि विलोभनीय नृत्य यामुळे त्यांचे कीर्तन ऐकण्यासाठी मोठा समुदाय जमा होत असे. संत नामदेवांनी गावोगाव कीर्तन करून पंजाब, गुजरात व राजस्थानच्या तीर्थाटनाच्यावेळी विठ्ठलभक्तीचे गोडवे कीर्तनातून गायले आहेत. 'नाचू कीर्तनाच्या रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी' ही त्यांची प्रतिज्ञा होती. संत नामदेव आणि संत ज्ञानेश्वरांचा कालखंड एकच असल्यामुळे समाज जीवनातील प्रश्न सारखेच होते. संत नामदेव स्वत: शिंपी कुळातील असल्यामुळे अठरा पगड जातीतील संत आणि भक्त त्यांच्याबरोबर वारकरी संप्रदायात आले. जनाबाई सारख्या दासीला भक्तीचा अधिकार मिळाला. वैदिक वर्णव्यवस्थेने निर्माण केलेली सामाजिक विषमता दूर करण्याचे काम नामदेवांनी कीर्तनातून केले. कीर्तनाला लोकप्रियता आणि लोकाश्रय मिळवून देण्याचे काम संत नामदेवांनी केले. हीच परंपरा अनेक संतांनी पुढे चालवली.

संत एकनाथ महाराजांनी परकीय राजवटीत महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक वारसा आणि धर्म संवर्धनाचे काम केले. विठ्ठल उपासनेबरोबरच रामभक्तीचा महिमा जुलमी सत्तेच्या उच्चाटनांसाठी गायिला. कीर्तनात आशयाविष्कारात तंत्रांचा वापर केला. कीर्तनात सर्वांग सुंदराचा वापर करून कीर्तनाला अच्युत शिखरावर पोहोचवले. कीर्तनात काय असावे आणि कीर्तन कसे असावे याचा आदर्श स्तुतीपाठ घालून देण्याचे काम एकनाथांनी केले. कीर्तनाच्या शेवटी 'लळीत' करण्याचा प्रघात एकनाथांनी सुरू केला. एकनाथांच्या काळात समाजात प्रचंड उलथापालथी झाल्या. अत्याचारी ईस्लामी राजवट, हिंदू धर्मातील पंथभेद, ईस्लाम धर्माचा स्वीकार, सनातनी रूढी-परंपरा, कर्मठ, उदासीन समाज, वारकरी संप्रदायाची विस्कटलेली घडी या भयंकर परिस्थितीत एकनाथांनी वारकरी संप्रदायाची घडी बसवून महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक संचीत जपण्याचे काम केले. यासाठी त्यांनी ग्रंथ निर्मिती, प्रवचन, भजन, कीर्तन यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला. सामान्य जणांना अवघड विषयाचे ज्ञान प्राप्त व्हावे, यांसाठी कीर्तनात दृष्टांत व भारूडांचा वापर त्यांनी केला. एकनाथांनी ग्रंथरचनेत आणि कीर्तनात लोकभाषांचा वापर केला. यामुळे नाथांचे कीर्तन अबाल-वृद्ध, स्त्री-पुरुष, राव-रंक, अज्ञानी-पंडित या सर्वांनाच आवडत असे. एकनाथांनी विस्कटलेल्या महाराष्ट्राची आणि वारकरी पंथाची घडी बसवून पर्ववैभव प्राप्त करून देले.

संत तुकाराम महाराज निर्भीड समाजसुधारक होते. सुरुवातीच्या काळात त्यांनी वेदादी ग्रंथांचे आणि संतांनी रचलेल्या काव्य रचनेचे अवलोकन केले. त्यांनी आपल्या परखड वाणीने समाजातील अंधश्रद्धा, भोंदूगिरी, सावकारकी यांच्यावर हल्ला चढवला. तुकारामांच्या कालखंडात राजकीय परिस्थिती काहीशी शांत असली, तरी सामाजिक स्थिती भयानक होती. तुकारामांनी वारकरी संप्रदायाच्या अभिवृद्धीसाठी आणि सामाजिक नैतिकमूल्यांचा विकास करण्यासाठी कीर्तनाचा वापर केला. संत तुकाराम दिवसभर विठ्ठलाचे नामस्मरण करीत आणि रात्री कीर्तन. लोकांमध्येच परमेश्वराचे रूप त्यांना दिसत होते. जनतेची दु:खे त्यांनी जवळून अनुभवली होती. तुकारामांचे कीर्तन ऐकण्यासाठी लोकांची गर्दी जमायची. छत्रपती शिवाजी महाराजही तुकारामांचे मधुर उपदेश आणि तेजस्वी संदेश ऐकण्यासाठी कीर्तनाला कधीकधी हजेरी लावत. सदाचार, परनारी-परधनाविषयी आसक्ती, स्वामी कार्यासाठी बलिदान, स्वधर्माचा अभिमान, दुष्टांचे निर्दालन, दांभिकतेला प्रखर विरोध, सर्व वर्णांना समान अधिकार, शूद्र देवतांच्या उपासनेचा निषेध व विठ्ठलाच्या छत्रछायेखाली येण्याची प्रेरणा अनेकांना तुकारामांच्या कीर्तनातून मिळू लागली. तुकारामांच्या कीर्तनामुळे समाजात जागृती झाली, चैतन्य संचारले

याचा फायदा स्वहित, जनकल्याण, स्वराज्य यांसाठी झाला. संत तुकाराम या कालखंडात धर्माचे, जनतेचे व स्वराज्याचे मार्गदर्शक ठरले होते.

संत तुकारामांच्या काळातच संत रामदासांचे कार्य सुरू होते. रामदासांनी नारदीय कीर्तनाला एकात्मक रूप दिले. आपल्या विचारांच्या प्रचारासाठी त्यांनी कीर्तनाचा अस्त्र म्हणून वापर केला. रामदासांच्या कालखंडात छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य आकाराला येत होते. त्यांच्या अंमलातील प्रजा सुखी, समाधानी होती. परंतु बराच भाग मुस्लीम सत्तेच्या अधिपत्याखाली होता. तेथील जनता हालपेष्टीत जीवन जगत होती. सगळीकडे अंदाधुंदी माजली होती, पोटाला अन्न, अंगाला वस्त्र मिळत नसे. चोऱ्यामाऱ्याला उत आला होता. लोकांचे जीवन अस्थिर झाले होते. ब्राम्हणांची आचारभ्रष्टता आणि स्थानभ्रष्टता वाढत होती. याचा प्रत्यय तीर्थयात्रा करीत असताना रामदासांना आला होता. धर्म, संस्कृती, समाज आणि राष्ट्र रक्षणांसाठी त्यांनी कीर्तन हे माध्यम निवडले. कीर्तनातून रामदासांनी ब्राम्हणांचा पुनरुद्धार, धर्माला पुनरुज्जीवित आणि म्लेंच्छांच्या विरोधात लढण्यास जनमत तयार केले. रामदासी मठांची स्थापना करून उत्सवात सलग कीर्तन करण्याची परंपरा त्यांनी सुरू केली. कीर्तन करण्यासाठीची त्यांनी नियमावली केली. कीर्तनात हरीकथेला प्राधान्य द्यावे, राष्ट्ररक्षण करणाऱ्या राजकारणाचे प्रतिपादन करावे. रामदासी कीर्तनात रामदासांच्या वाङ्मयाला प्राधान्य होते.

संत गाडगे महाराज हे लोकशिक्षक होते. माणसात देव शोधणारा देवमाणूस असा त्यांचा उल्लेख केला जातो. कीर्तनातील वाद्यांचा वापर टाळून दोन दगडांचा वापर त्यांनी केला. लोक त्यांना टाळ्या वाजवून प्रतिसाद देत. कीर्तनात संवादात्मकतेचा वापर करून श्रोत्यांचाही सहभाग घेतला. गावोगाव फिरून त्यांनी खेडी खराट्यांनी स्वच्छ केली आणि रात्री कीर्तन करून लोकांची मने स्वच्छ केली. ग्राम स्वच्छता, अंधश्रद्धा निवारण, निसर्ग संवर्धन, स्त्री–पुरुष समानता, शिक्षण प्रसार, मद्यपान बंदी, भूतदया, समाजसेवा या समाज आणि राष्ट्र विकासात महत्त्वाच्या ठरणाऱ्या घटकांना त्यांनी कीर्तनात प्राधान्य दिले. संत गाडगे महाराजांनी कीर्तनातून समाज आणि राष्ट्र विकासाचा उदात्त हेतू साध्य केला आहे. गाडगे महाराजांनी कीर्तनाला समाज परिवर्तनाचे माध्यम बनविले. याचा जनमाणसांवर चांगला प्रभाव पडला. बाबांनी घालून दिलेला पायंडा शासन व्यवस्थेने आणि लोकउद्धाराची तळमळ असणाऱ्या व्यक्तींनी पुढे चालू ठेवला.

तुकडोजी महाराज आधुनिक काळातील महान संत होते. लहानपणापासून अनेक हालापेष्टा सहन करणारे तुकडोजी महाराजांनी राष्ट्र उद्धाराचे महनीय कार्य केले. विदर्भात त्यांच्या कार्याला सुरुवात झाली असली, तरी पुढे राज्यभर, देशभर त्यांनी आध्यात्मिक, सामाजिक, राष्ट्रीय ऐक्याचे कार्य केले. स्वातंत्र्यासाठी 'चले जाव' चळवळीत भाग घेऊन अनेकांना कीर्तनातून देशभक्तीची प्रेरणा देण्याचे काम त्यांनी केले होते. जातिभेद निर्मूलन आणि अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे काम तुकडोजीने केले. भारत खेड्यांचा देश आहे, खेडे सुधारल्या शिवाय देशाचा विकास होणार नाही अशी त्यांची विचारसरणी होती. समाजातील प्रत्येक घटकांचा विकास झाला पाहिजे हा विचार त्यांच्या मनात कायम होता. खेड्याचा विकास आणि कल्याण हा त्यांचा कार्याचा गाभा होता. ग्रामीण जीवनाचा विकास कसा साधता येईल याचे प्रबोधन कीर्तनातून केले. खेडे साक्षर व्हावे, सुसंस्कृत व्हावे, ग्रामोद्योग निर्माण व्हावेत, खेड्याने स्वत:चे संरक्षण स्वत: करावे, खेड्यात चांगले नेतृत्व निर्माण व्हावे, खेड्यातील अंधश्रद्धा आणि व्यसनाधीनता कमी व्हावी यांसारखे प्रगल्भ विचार त्यांनी कीर्तनातून मांडले. तुकडोजी महाराजांनी आपल्या उदात्त कार्यासाठी कीर्तन हे माध्यम निवडले. त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांना 'राष्ट्रसंताची' उपाधी देण्यात आली.

भारतीय समाज जीवनामध्ये कीर्तनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संतानी कीर्तनाच्या माध्यमातून समाज उद्धाराचे कार्य केले. वरील विवेचनातील संताबरोबर प्रत्येक कालखंडात अनेक कीर्तनकार होऊन गेले. आजही ही परंपरा कायम आहे. माध्यमांतराच्या जमान्यातही कीर्तनाला अलोट गर्दी जमते आहे. संत गाडगे महाराज व संत तुकडोजी महाराज यांनी कीर्तनातून पुरोगामी विचार मांडले. हे विचार समाज आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी बहुमोल ठरले आहेत. आजची कीर्तन परंपरा लोकाभिमुख बनली आहे. ऐतिहासिक वारसा, संस्कृती संवर्धन, राष्ट्रीय आंदालने, सामाजिक चळवळी, लोकोद्धार, राष्ट्ररक्षण, निसर्ग संवर्धन, पक्ष प्रचार आणि शासकीय योजनांच्या प्रसारासाठी कीर्तनाचा वापर केला जात आहे. आजही कीर्तनाचा प्रभावा जनमनावर कायम आहे. हजारों लोकांना एकत्र आणण्याची शक्ती कीर्तनाशिवाय कोणत्याच माध्यमात नाही. कीर्तनाच्या विकासात अनेक संतानी योगदान दिले आहे. हे त्यांचे कार्य अनेक पिढ्यांना दिशा देणारे आहे.

पंढरीच्या वाटे

सुजाता दगडू हिप्परकर, बी. ए., भाग – १

प्रवास वर्णन

विठ्ठल भेटीची ओढ मनात दाटून येत होती. बस स्टँडवर आल्यावर पंढरपूर गाडी मिळाली. थोड्याच वेळात पंढरपूर आलं. एका टांगेवाल्यानं पंचवीस रुपयात विठ्ठल मंदिराजवळ सोडलं. चंद्रभागेकडं पावलं पडत होती.

जत मंगळवेढा गाडी रस्त्यावरची एकेक गावं म्हागं टाकत धावत होती. कंडक्टर अन् आत बसलेली माणसं आपलं ठिकाण आलं की, बैलाची येसणं ओढावी तसी बेलची रस्सी ओढायची. गाडी पळून पळून दमलेल्या शर्यतीच्या बैलासारखी हातबर जीभ काढून धापा टाकत थांबायची. डबल बेल दिली की परत ती धावायची. रस्त्यानं येणारी आडवी माणसं, जनावरं, वाहनं यांना ती वाट करून देत आपलं अंतर कमी करीत होती. एकदाची मंगळवेढा आला. बस मधली सगळी खाली उतरली. माझी पावलं संत दमाजीला जवळ करीत होती. मंदिरात म्हातारी कोतारी माणसं बसली होती. संत दमाजीचं दर्शन घेतलं. मला बघून एक म्हातारा जवळ आला.

''पावणं कुठलं गाव.''

''जत...''

गावाचं नाव सांगताच त्यानं दामाजीचं गीत म्हणायला सुरुवात केली. त्याच्या गीतातून दमाजीचा चित्ररूपी जीवनपट माझ्या नजरेसमोरून सरकत होता. त्याचं गीत ऐकायला बरीच गर्दी जमली होती. कोणी मोबाइलमध्ये व्हिडीओ करीत होतं, तर कोणी ऑडीओ. त्याचं सुंदर असं गीत ऐकल्यावर त्याच्या हातावर दहाची नोट ठेवली अन् विचारलं,

''काका, चोखोबाचं मंदिर कुठं आहे?''

''मंदिराच्या म्हागच्या रस्त्यानं सरळ जावा, पुढल्या चौकात आहे.''

काही क्षणातच चोखोबाचं मंदिर आलं. दर्शन घेतलं अन् मनात आलं. चोखोबाला विठ्ठल मंदिरात प्रवेश नाकारला होता. लोकांनीही जवळ केलं नव्हतं. आज मात्र तो लोकांच्या गर्दीत उभा आहे. हे पाहून मन भरून आलं. तिथून विचारात विचारत संत कान्होपात्राच्या मंदिराजवळ पोहोचलो. आजही ती एकाकी जीवन जगत होती. आसं क्षणभर मनात वाटून गेलं. तिचा 'नको देव राया अंत आता पाहू' हा अभंग आठवला. मन थोडं गदगदलं. जड पावलांनी मंगळवेढ्यातील इतर मंदिरं आणि दगडी किल्ला पाहिला. विठ्ठल भेटीची ओढ मनात दाटून येत होती. बस स्टँडवर आल्यावर पंढरपूर गाडी मिळाली. थोड्याच वेळात पंढरपूर आलं. एका टांगेवाल्यानं पंचवीस रुपयात विठ्ठल मंदिराजवळ सोडलं. चंद्रभागेकडं पावलं पडत होती. घाटावर बसलेले मागतकऱ्यांचे असंख्य हात मदतीची याचना करीत होते.

''बाबा भिक्षा वाड, तुझं कल्याण होईल. तुला पांडुरंगाचा आशीर्वाद लागलं.''

एवढ्यांना पुरेल एवढी रक्कम खिशात नव्हती. त्यांच्याकडं न पाहताच चंद्रभागा जवळ केली. पावसाळ्यानंतर काही दिवसातचं चंद्रभागा कंबरेएवढ पाणी घेऊन वाहत होती. विघ्नहर्ता ही चंद्रभागेत अजून बसून होता. त्यालाही शेंडीपर्यंत पाणी मिळालं नव्हतं. रक्षाविसर्जनाचं विधी घाई गडबडीत चंद्रभागेत चाललं होतं. कावळ्यांची कावकाव अन् घिरट्या निवदासाठी सुरू होत्या. लहान–थोर, स्त्री–पुरुष चंद्रभागेत भक्तीभावानं डुबक्या मारत होते. एखांद नाणं सापडलं अशा आशेनं काही जण वाळू चाळत होते. स्नान झाल्यावर नामदेव पायरीचे दर्शन घेतलं. विठ्ठल मंदिरात केव्हा जाईन अन् पंढरीच्या राणाला पाहीन असं झालं होतं. एवढ्यात एका मुलानं येऊन कपाळावर शिक्का उठवला. त्याच्या हातावर एक रुपयाचं नाणं ठेवलं.

''आवं साहेब एक रुपयात चुन्याची डबी येत न्हायं.''

''किती द्याचं.''

''द्या ना तुमच्या इच्छेनं, देवाच्या दारात आलायं.''

पाच रुपयाचं नाणं त्याच्या हातावर ठेवलं. दुपारची गर्दी कमी झाली होती. रांगेत दर्शन झालं. माणसं आपलं प्रायश्चित गाभाऱ्यात कान धरून उड्या मारून फेडत होती. विठ्ठलाचं नामस्मरण प्रत्येकाच्या मुखात होतं. विठ्ठलाला नेत्रात साठवून घेतलं. गरूड खांबाला आलिंगन दिलं. रूक्मिणीचं दर्शन घेतलं. देवाचा प्रसाद घेतला. आता जनीला भेटल्याशिवाय कसं जाता येईलं. गोपाळपूरला जाणारं रिक्षा, टांगं उभा

होतं. रिक्षापेक्षा टांग्यात बसून जाण्याचा एक वेगळाच आनंद मिळाला होता. परत टांग्यातून गोपाळपूर गाठलं. मंदिराच्या पुढं अनेक देवदेवतांचे सजीव देखावे होते. लहान मुलं त्याच्याकडं आश्चर्यानं पाहात होती. काहीजण देखाव्यासोबत फोटो काढत होते. जनीचं दर्शन घेण्यासाठी पायऱ्या चढल्या. तिला पहाताचं तिच्या जन्मापासूनची कर्मकहाणी मनात आठवत राहिली. ग्रंथांतून अनुभवलेला विठ्ठल अन् त्यांच्या भक्तांना डोळ्यात साठवत पंढरीचा निरोप घेतला.

शेतकरी राजा

कोमल आबा माने, बी.ए., भाग – २

शेतकरी राजा बिचारा
झाला आहे मुका
आसवांचा ओघ
झाला आता सुका
मदतीला धावतो कोणी
नेता, अभिनेता.
उपयोग नाही झाला
करून पेरणी दुबारा
झाला अवकाळी पाऊस
अन् पडल्या गारा
बिघडून विस्कटून गेला
हिशोबाचा मेळ सारा.
बरी नव्हे रे शेतकरी दादा
सावकाराशी ती गट्टी
कशाला हवी पोकळ
प्रतिष्ठा ती खोटी
हुंड्याची ती प्रथा मला
भासली आज अघोरी.
शेतकरी दादा...
तुला कायमची मदत
नाही रे कोणी करणार
तुझं तुलाच सावरायला हवयं
तुला कधी रे कळणार?
उघडे डोळे ठेऊन तुला
आता जागृत रहायला हवं
गरज पडली तर हक्कासाठी
कधी भांडायलाही हवं
बदल राजा स्वत:ला आता
आणि कर समर्थ त्या मनाला
नाही खूपत रे कुणाला...

आई

मनिषा आण्णा माने, बी.ए., भाग – ३

आई म्हणजे चालतं–बोलतं State light
प्रत्येक समस्येला तू सहज देते Site
राब–राब राबतेस अगदी Day-Night
म्हणून येतो आमच्या आयुष्यात Light.
आई तू म्हणजे
कॉम्प्युटरचा Mouse
खरचं तुझ्याशिवाय आई
चालू शकत नाही कोणतही House.
आई तू म्हणजे संगीतातली सुंदर Guitar
आकाशातली Star
तुझ्या असल्याने आई
घरही बनत अगदी Five star.
आई म्हणजे विश्वाचा Lord
खेळायचे Yard
घराची Guard
पिलासाठी Bird
विश्वकोशात ही नाही आई
तुझ्यापेक्षा मोठा Word.

फुलगजरा

आशाराणी यशवंत सावंत, बी.ए., भाग – २

घायाळ करण्यासारखे तुझे तीक्ष्ण डोळे
बघताक्षणीच मन वळलं तुझ्याकडे
तुझ्या पायातली छनछन वाजते पायलं
त्याच्या आवाजाने झाले मी घायलं
माझ्या लांबसडक केसातला पाहून फुलगजरा
त्याच्या मनाला आनंद होतो वेगळा
हळूच पाहून केलेलं तुझं हसणं
झोपेत दिसते मला सारखं तुझच स्वप्नं
मी मलाच विसरले त्याचा पाहून चेहरा
जणू फुलाभोवती पिंगा घालतो भोवरा.
त्याच्या ओठांचा पाहून रंग
आता झाले आहे मी बेधुंद
तुझी पाहून चाल
कसे सांगू मी माझ्या जीवाचे हाल.

नक्की चाललंय काय?

विकास मच्छिंद्र खरात, बी. एल्सी., भाग – ३

माहितीपर लेखन

देशातील सामान्य जनतेचा विकास व्हावा यांसाठी कर्ज पुरवले जावे. परंतु फार कमी लोकांना याचा फायदा मिळतो. सामान्य कर्जदाराची झाडाझडती घेतली जाते. विजय मल्ल्या, निरव मोदी यांसारखे बडे कर्जदार मात्र सहीसलामत देशातून पलायन करतात. आज सामान्यांना याचा लाभ मिळत नाही.

भारत देशाला महासत्तेची स्वप्ने पडू लागली आहेत. ही गोष्ट कौतुकास्पद आहेच, परंतु काही गोष्टींचा विचार करायला हवा. ही स्वप्ने कोणी आपल्या स्वार्थासाठी धाकवत आहे की, खरचं संपूर्ण देश हे स्वप्नं बघत आहे. आजही देशातील जनतेचे प्रश्न सुटले नाहीत. येथील शेतकरी, मजूर, आदिवासी, पिढीत समाज, स्त्रिया आणि तरुण अनेक समस्यांनी ग्रासलेला आहे. आजही सामान्य जनता प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी धडपडत आहे. बेरोजगारांना रोजगार नाही. शेतकऱ्यांच्या समस्या कोणी गांभीर्याने घेत नाही. देशातील सामान्यांच्या हिताचे निर्णय होणे गरजेचे आहेत. विकास कामात प्राधान्य क्रमाला महत्त्व देणे गरजेचे आहे. आज भारताचा विकास दर कमी होत आहे.

देशातील सामान्य जनतेचा विकास व्हावा यांसाठी कर्ज पुरवले जाते. परंतु फार कमी लोकांना याचा फायदा मिळतो. सामान्य कर्जदाराची झाडाझडती घेतली जाते. विजय मल्ल्या, निरव मोदी यांसारखे बडे कर्जदार मात्र सहीसलामत देशातून पलायन करतात. आज सामान्यांना याचा लाभ मिळत नाही, तर धनदांडग्या लोकांनाच होतो. हे वास्तव नाकारून चालणार नाही. याचबरोबर देशातील प्रत्येक घटकाचा विकास झाला पाहिजे. मंदिरे, पुतळे, तीर्थक्षेत्रे यांच्यासाठी खर्च व्हावा. परंतु या अगोदर सामान्यांच्या प्रश्नांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. आज शेतकरी आणि तरुण अनेक अडचणीत सापडला आहे. त्यांना जगण्यासाठी कोणताच मार्ग सापडत नाही. प्रचंड मानसिक दबावाखाली येऊन ते आपले जीवन संपवत आहेत. ही गोष्ट लाजीरवाणी आहे.

आपल्या देशातील काही समाज असा आहे की, त्यांच्या मुलभूत गरजा ही पूर्ण होत नाहीत. दोन वेळच जेवण पोटभर मिळत नाही. शिक्षण हा तर फार दूरचा भाग झाला.

याच देशामध्ये ३००० कोटी रूपये खर्च करून 'स्टॅच्यू ऑफ युनिटी' उभारला जातोय. खरच देशाची जनता गरीब आहे का? का त्यांना गरीब बनवलं जातय. केवळ पैसे नाहीत म्हणून कित्येक मुलं-मुली आज शिक्षणापासून वंचित राहिलेली पहायला मिळतात. 'स्टॅच्यू ऑफ युनिटी' वर खर्च केलेले थोडे जरी पैसे सरकारने अशा वंचित मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी खर्च केले असते, तर करोडो मुलांच भवितव्य आपल्याला उज्ज्वल पहायला मिळाले असते. जिथे एक वेळ चूल पेटत नाही ना तिथं चूल पेटली असती. आपल्या देशातील अन्नदाताही आज स्वत:च्या पायावर उभा राहू शकत नाही. दुष्काळ, अतिवृष्टी यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे त्याच कंबरड मोडल्यासारखे झाले आहे. २०१६ साली ११,३६० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली. केवळ कर्जाला कंटाळून आत्महत्या करणारे ३६६१ शेतकरी महाराष्ट्रातील आहेत. अन्नदाताच उरला नाही तर खाणार काय? या आकड्याचा बारकाईने अभ्यास केला तर निश्चित वाढू ही शकतो. शेतकऱ्यांचे कर्ज माफ करायला सरकारकडे पैसे नाहीत.

तरुणाच्या हाताला काम नाही. बेरोजगारीचे प्रमाण दिवसेन् दिवस वाढत चाललं आहे. झालय कसं ना! दुखणं एक औषध दुसरं सुरू आहे. 'स्टॅच्यू ऑफ युनिटी'पासून सरकारला मिळणाऱ्या पैशाचा जर विचार केला तर देशातील सर्वाधिक लोक ताजमहलला भेट देतात. त्याची वर्षाची मिळकत २० करोडच्या जवळपास आहे. इतके लोक 'स्टॅच्यू ऑफ युनिटी' ला भेट देतील का? जर दिली तर त्यापासून ३००० करोड मिळायला किती वेळ लागेल. त्या ठिकाणांचा विचार केला, तर जवळ कोणतेही मोठे शहर नाही.

३००० करोड रुपये जर देशाच्या विकासासाठी वापरले गेले असते, तर निश्चित आपण डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या स्वप्नातील भारताच्या जवळ पोहोचलो असतो.

आसवांची फुलं

रेणुका सुरेश बामणे, बी. ए. भाग – १

कथा लेखन

आपण ही यांच्या सारख अधिकारी व्हायचं अस तिन मनाशी ठरवलं. परंतु तिच स्वप्न तिच्यापासून दूर पळत होतं. बारावीला तिला चांगले मार्क पडले होते. तिला पुढ शिकायचं होतं. घरातून आपणाला शिकायला पाठवतील का? हा यक्ष प्रश्न तिचं डोक पोखरत होता.

राधाचं डोळं आसवांनी भरलेलं. कधी नाही ती कोड्यात पडलेली. घरात आई, बाबा मोठा भाऊ अन् ती. तिच्या बाबांच सातवी अन् मोठ्या भावाचं बारावी पर्यंत शिक्षण झालं होतं. भावाची पुढ शिकायची इच्छा असूनही बाबांच्या विरोधामुळ तो शिकू शकला नाही. मुलगा असून त्याला शिकू दिल नाही. मग आपणास कुठलं पुढलं शिक्षण असं तिला वाटत होतं. राधाला आपण दहावी पर्यंत कसं गेलो याच भान ही नव्हतं. अकरावीला गेल्यावर तिला चांगलं वाईट कळायला लागलं. कॉलेजात सगळेच शिक्षक तिला समजून सांगत. बारावीला असताना स्नेहसंमेलनाला प्रमुख पाहुण्या म्हणून डी. वाय. एस.पी. पुनम गाडे यांना आणलं होतं. आपण ही यांच्या सारख अधिकारी व्हायचं असं तिन मनाशी ठरवलं. परंतु तिच स्वप्न तिच्यापासून दूर पळत होतं. बारावीला तिला चांगले मार्क पडले होते. तिला पुढ शिकायचं होतं. घरातून आपणाला शिकायला पाठवतील का? हा यक्ष प्रश्न तिचं डोक पोखरत होता. ती स्वयंपाक खोलीत बसलेली. आई स्वयंपाक करीत होती. एवढ्यात तिच्या बाबांची पावलं स्वयंपाक खोलीकडं पडली. तिनं या अगोदर आईला सगळ काही सांगितलं होतं. तिला आईचा आधार वाटत होता. बाबांना विचारायचं धाडस तिचं होतं नव्हतं. ॲडमिशनची मुदत संपत आली होती. आता आपण नाही विचारल तर ही संधी जाणार असं तिला वाटत होतं. तिच्या डोळ्यातून दोन दोन धारा लागल्याल्या. एवढ्यात तिच्या बांबाच लक्ष तिच्याकडं गेलं.

''काय झालयं गं तुला रडायला.'' ती गप्प बसलेली बघून त्यांनी स्वयंपाक करीत असलेल्या मुक्ताला विचारलं.

''काय झालयं गं तिला?''

''मला काय माहीत तिलाच विचारा?''

''राधेऽ काय झालयं तुला रडायला, सांग.'' माधवने रागातच विचारलं.

''बाऽबाऽऽ...''

''काय?''

''मला आपणास एक गोष्ट विचारायचीय.'' धाडस करून राधा बोल्ली.

''विचार...''

''मला पुढे शिकायचंय.''

''काय करणार पुढे शिकून.''

''स्पर्धा परीक्षा देऊन मला अधिकारी व्हायचंय.''

''आता बारावी झाली, बास... गावत बारावीपर्यंत शाळा होती. आता बाहेर गावी पाठवणं शक्य नाही अन् आपल्यात कोणी मुलींना पुढे शिकवल नाही. संखाचे पाहुणे परवा येणार आहेत.''

''मला एवढ्या लवकर लग्न करून दुसऱ्याच्या ओंजळीनं आयुष्यभर नाही पाणी प्यायचं. मला स्वत:च्या पायावर शिकून उभं राहयचंय.''

''बास झालं तुझं तत्त्वज्ञान! शिकून अधिकारी होणं तुला दहावी बारावीच्या परीक्षासारखं सोप वाटतयं का? लाखो मुलांतून बोटावर मोजण्या इतकी मुलं पास होतात. काही मुलं अभ्यास करून करून वय संपल्यावर कंपण्यात जाऊन राबायला लागल्याती. तू त्यांच्यात कशाला भर घालती.'' घरात आलेला अमोल आपणास शिकायला मिळालं नाही म्हणून राधाला उपदेशाचं ढोस देत होता.

''भावड्या तुला शिकवलं नाय म्हणून का माझ्या आड पडतोस?''

'आमल्या तू जा रं तिकडं. तुझ काय रं इथं. राधा आता शिक्षण नको. आपल्याला हे सगळं नाही झेपणार.''

''आवंऽ पोराचं वाटुळ केलं. पोरीला तर शिकती म्हणताय शिकू द्या की?'' भाकरी बडवत बडवत मुक्ता बोल्ली.

''पुढं बघून कर भाकरी. तू कुठं शाळेत गेली होतीस. 'क' च 'म' कळतयं गा तुला.''

''मी न्हाय शिकली म्हणून पोरांनी बी शिकूनी गा.''

''तोंड लांबवू नको. तुझं तू भाकरी बडव. तिला शिकवायच की नाय ती माझं मी बघतो.''

माधव रागातच स्वयंपाक घरातून बाहेर पडला. मायलेकी काय न बोलताच गप्प बसून होत्या. राधाला बालपणाचा एक प्रसंग आठवला. शाळेतून आल्यावर तिनं घरातल्या कोंबड्यांना बाहेर हाकलं अन् ज्वारीच्या पोत्यातील दाणं आणून टाकलं. कोंबड्यां दाणं टिपत होत्या. उंबऱ्यावर बसून ती बघत होती. एवढ्यात दबा धरून बसलेल्या बोक्यानं एका कोंबडीवर झडप घातली. सगळ्या कोंबड्या घाबरून लांब जाऊन 'कॉकऽ... कॉकऽऽ...' करीत उभ्या राहिल्या. बोक्यानं कोंबडीची मान तोंडात धरलेली. तिचं ओरडणं हळूहळू बंद होतं होतं. बोका तिच्या मानेला पकडून तिला फरफरट काट्याच्या कुंपणाकडं घेऊन जात होता. रक्ताळलेल्या कोंबडीचं रक्त मातीत पडून खुनाचं पुरवं नष्ट करीत होतं. कोंबडीला बोक्याच्या तावडीतून सोडवावं असं तिला वाटत होतं. तोंडाला रक्त लागलेल्या बोक्याच्या जवळ जावू नये असं तिनं लहानपणी ऐकलं होतं. म्हणून तिचं पुढ जाण्याचा धाडस होतं नव्हतं. आज या प्रसंगात ती स्वत:, बाबा अन् आईला पाहत होती. थोड्या वेळानं जेवणाची पंगत पडली. सगळ्यांनी विनंती करून ही ती जेवायला उठत नव्हती. असच दोन दिवसं गेलं. राधाचं डोळं रडून रडून सुजलं होतं. जाग्यावरनं उठण्याचं बळं तिच्या अंगात उरल नव्हतं. पोरगी आता जेवणार नाही हे माधवच्या लक्षात आलं. तिच्या जवळ येतच तो बोलला,

''बाळ, राधाऽ तुला शिकायचं आहे ना.''

''हं...''

''तुला कॉलेजला पाठवतो. आता कोण काय म्हणणार याची नाही मला परवा. तुझ्यासारखचं माझ अन् तुझ्या भावड्याच झालयं. आता तुझा बळी नाही, तू शिकायचं. उठ जेवण करून घे.''

राधा जेवायला उठली. गहिवरलेल्या बापाला ती पहिल्यांदाच पाहत होती. काही दिवसांनी तिनं पदवीला प्रवेश घेतला. कॉलेज घरापासून लांब होतं. बराच वेळ तिचा प्रवासात जात होता. सकाळी अन् संध्याकाळीच बसर्गीला बस असायची. घरातले बारा फनगाडे फोडतील म्हणून तिनं न विचारताच शासकीय मुलींच्या वसतिगृहाचा फॉर्म भरला. तिला चांगले मार्क असल्यामुळं प्रवेश मिळाला. आता घरात कसं विचारायचं या कोड्यात ती पडली होती. रात्रीच जेवणं झाल्यावर तिनं घरात विषय काढला.

''बाबा, तिथं राहूनच मी अभ्यास करावं म्हणते.''

''ते काहीही चालणार नाही. नाहीतर कॉलेज सोडून दे. रोज एक एक बातमी ऐकून आमचा जीव वाऱ्यावर लागतोयं.''

''न्हाय बाय पोरीच्या जातीला आम्ही एकट न्हाय सोडणार. तू घरापर्यंत येऊस्तर आमचा जीवात जीव नसतुया.''

''आई–बाबा, तुमची मुलगी तशी वागणार नाय. घराचं नाव मोठं केल्याशिवाय मी गप्प बसणार नाय. मला शासकीय होस्टेलमध्ये प्रवेश मिळालायं. सगळं मोफत मिळणार अन् दुसरी तिथं कोणतीच भीती नाही.''

''बग तुझ्या आईला विचारून.''

''मी न्हायं बाय, तुमचं तुमी बापलेक बघून घ्या.''

''आप्पा तुमचा आहे ना माझ्यावर विश्वास.''

''ठीकाय.''

राधानं रात्रीच सगळं साहित्य भरून ठेवलं होतं. माधव सकाळच्या गाडीन तिला वसतिगृहात पोहोचवायला गेला होता. रेक्टर बाईंनी दोघांनाही कडक शिस्तीचा अध्याय वाचून दाखवला. आता तिची बरीच काळजी मिटली होती. कॉलेजात स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र होतं. या केंद्राचं काम पाहणाऱ्या संपत पाटील सरांना मधल्या सुट्टीत ती भेटायल जाते. सर आत खुर्चीवर पेपर वाचत बसले होते. तिनं दरवाज्यात उभा राहून विचारलं.

''सर, आता येऊ का?''

''या... बसा.''

''सरऽ मी, कु. राधा माधव माने, बी.ए. फर्स्ट इयर. मला स्पर्धा परीक्षेची तयारी करायची आहे.''

''अरे वा...! छान! तू पहिलीच मुलगी आहे स्वत: येऊन विचारणारी. तुला लागेल ती मदत मिळेल. पुढील आठवड्यात बॅच सुरू होईल. हा फॉर्म भरून दे.''

''हो सर...''

फॉर्म भरून झाल्यावर तिनं तास केलं अन् होस्टेल गाठलं. पदवीच्या पहिल्या वर्षापासून तिने स्पर्धा परीक्षेची तयारी सुरू केली. पहिल्या सत्राची परीक्षा झाली. होस्टेल मधील सगळ्या मुली सुट्टीला गेल्या. राधा मात्र तिथंच राहून अभ्यास करीत होती. सुट्टी कधी लागणार हे तिनं आईला सांगितलं होतं. पोरगी आठ दिवस झाले का आली न्हाय? असं मुक्ताला वाटत होतं. तिनं रात्रीच नवऱ्यापुढं विषय काढला.

''आहोऽ ऐकलत का?

''काय?''

''कॉलेजला सुट्टी पडून आठवडा झालायं. पोरगी कशी आली न्हाय. होस्टेलच्या फोनवर फोन करा.''

''हं करतो.'' माधवने मोबाइला वरून फोन लावला. तिकडून महिला रेक्टरचा आवाज आला.

''हॅलो कोण बोलतयं.''

''मी राधाचे वडील बोलतोयं.''

''हं देते फोन, राधा माने आपला फोन आहे.''

''हंऽ आले मॅडम.''

''राधा सुट्टीला आली नाहीस.''

''बाबा स्पर्धा परीक्षेच तास सुरू आहेत अन् घरी तर येऊन काय करू. हितं राहूनच अभ्यास करते.''

''ठिक आहे. नंतर एकदोन दिवस येऊन जा.''

''होऽ बाबा.''

फोन ठेऊन ती अभ्यासाला निघून गेली. दिवसासत्र ती अभ्यास करीत होती. कॉलेज मधील मुलं, मुली तिला अभ्यासू किडा म्हणून चिडवत होती. गावाकडं गेलं तर 'आता बास झालं शिक्षण लग्नाचं वय झालयं. पोरीचं उजवून टाका. न्हायतर पोरीला नवरा मिळायचा न्हाय' असं समाजातील लोक म्हणत होते. तिच्या आईबाबाचा जीव काळजीन कशातच लागत नव्हता. अशीच पदवीची तीन वर्ष संपत आली. ती डिस्टिंक्शनमध्ये पास झाली. याच वर्षी राज्यसेवेची परीक्षा दिली. या अगोदर तिनं भरपूर अभ्यास केला होता. जुन्या प्रश्नपत्रिका सोडवल्या. अनेक शंकाच निरसन कॉलेजमधील शिक्षकांकडून तिनं करून घेतलं होतं. ती पूर्व परीक्षा पास झाली. नंतर मुख्य परीक्षेची तयारी सुरू केली. यश तिची वाटचं पहात बसलं होतं. ती मुख्य परीक्षा ही पास झाली. तिनं तहसीलदार पदाला पसंती दिली. तिच्या आनंदाला पारावर उरला नव्हता. कधी एकदा घरी जाऊन भेटते असं तिला झालं होतं

गावाच्या रस्त्यानं राधाची गाडी धावत होती. आनंदाच्या भरात घर कधी आलं हे तिला कळलचं नाही. दारात लाल दिव्याची गाडी बघून घरातील सगळी घाबरून गेल्याली. राधा गाडीतून खाली उतरली अन् घराला आश्चर्याचा धक्काच बसला. तिच्या घरादाराचा आनंद गगनात मावात नव्हता. शेजारी-पाजारी गोळा झाली होती. राधाकडं अन् आपल्या शिकत असलेल्या मुलीकडं जमलेली माणसं बघत होती. आई, बाबा, भाऊ अन् राधाची नजरेला नजर भिडली. डोळ्यांत आसवांच ढग दाटलं अन् सारं घर अश्रुंनी डबडबतं राहिलं.

नातं पावसाशी

कल्पना मोनाप्पा सुतार, बी.ए., भाग - १

मनात कधी विचार असे येतात की
त्यात मग्न होऊनी जावे
उन-सावली-पावसाचा
आनंद नव्याने घ्यावा
आणि नातं पावसाशी जोडावे.

मेघा मेघातून बरसे पावसाचे थेंब
जसे वना वनात
नाचतात पक्षाचे थवे
ह्रदयाला स्पर्श होऊनी जावे
आणि नातं पावसाशी जोडावे.

कधी पाऊस कधी उन
कधी सावली
उन-सावली-पावसाचा
खेळ असंख्य निराळा
रिमझिम रिमझिम पावसाचा
आनंद नव्याने घ्यावा
आणि नातं पावसाशी जोडावे.

झाली शेतामध्ये दाटी
आला आला रंगात शेतकरी
सारे कष्ट दूर झाले
याचा आनंद नव्याने घ्यावा
आणि नातं पावसाशी जोडावे.

हसरा चेहरा

कविता कुंडलीक मराठे, बी. ए., भाग – २

ललित लेखन

मला वाटते हे चेहरे आपल्या आठवणीत राहण्यापाठीमागे बरीच कारणे असू शकतात, तशी ती शारीरिकच म्हणावी लागेल. डोळे, नाक, ओठ, कपाळ, हनुवटी, गाल इ. प्रथम दर्शनी अवयव या चेहऱ्यावर आढळून येतात. त्यालाच आपण मुखडा किंवा मुखवटा असे संबोधतो.

चेहरा.....गोल चेहरा, चौकोनी चेहरा, लांबट चेहरा, चपटा चेहरा असे नानाविविध चेहरेपट्टी असणाऱ्या व्यक्तींचे चेहरे आपण पाहत असतो आणि आपल्या मेंदूत त्याची स्मृती जतन करतो. काही चेहरे एकदा जरी पाहिले तरी बराच काळ आपल्या स्मरणात राहतात. काही चेहरे आज पाहिले आणि उद्या चक्क विसरले जातात.

मला वाटते हे चेहरे आपल्या आठवणीत राहण्यापाठीमागे बरीच कारणे असू शकतात, तशी ती शारीरिकच म्हणावी लागेल. डोळे, नाक, ओठ, कपाळ, हनुवटी, गाल इ. प्रथम दर्शनी अवयव या चेहऱ्यावर आढळून येतात. त्यालाच आपण मुखडा किंवा मुखवटा असे संबोधतो.

काही व्यक्तींचे डोळे खूप सुंदर असतात, तर काहींचे नाक, ओठ, गाल सुंदर असतात. असे चेहरे असलेल्या व्यक्तींना आपण सुंदर व्यक्ती म्हणून ओळखतो आणि बराच काळ स्मरणात ही ठेवतो. याहून पलीकडे जाऊन मला असे सांगावेसे वाटते की, प्रसन्न चेहरा, खळखळून ओसांडून वाहणारं हसू, स्मित हास्य, गोड चेहरा अशी अनेक प्रकारची विशेषणे आपण याच चेहऱ्यासाठी वापरतो. जो चेहरा आपणास आनंद देऊन जातो. आपल्या डोळ्यांना पुन्हा–पुन्हा साठवायला लावतो आणि नकळत आपल्या चेहऱ्यालासुद्धा हसू देवून जातो.

तुम्ही म्हणाल चेहरा या विषयावर दहा–बारा ओळी बास होतील पण तसं काही नाही बरं का? कारण यातून मला तुम्हांला काहीतरी जुनं नविन करून सांगायचं आहे...

एखादी व्यक्ती नेहमी हसतमुख असते. कोणताही प्रसंग त्याच्यावर बेतला, तर ती हसत मुखाने सामोरे जाते. स्वत:च्या वेदना लपवून ती सतत हसतमुख असते. मग सुखाचे असो वा दु:खाचे असो, तेव्हा मात्र तुमची–आमची सर्वांची एक सर्व साधारण कल्पना असते की, या व्यक्तीला कोणत्याच गोष्टीचे गांभीर्य नाही, म्हणजेच टेन्शन नाही. त्यामुळे ही व्यक्ती अशी वागत असेल, पण तसं काही नाही मित्रानों, ते हसू त्यांच्या मनापासून आलेलं असतं. त्यांना माहीत असतं की...

ज्या प्रमाणे देवाने अपयशाची निर्मिती केली आहे, त्याप्रमाणे यशाची निर्मिती सुद्धा केली आहे.

मरण ना गरिबाला चुकले,
ना श्रीमंताला हुकले.
अरे यमाने अशा व्यक्तींना सलाम केला
ज्यांनी हे जीवन हसत मुखाने जगले.

म्हणून तर उदास असो वा प्रसन्न असो काही लोक नेहमी हसत असतात. त्यांना माहीत असतं रडून किंवा हिरमुसून काहीही होणार नाही.

लिहिताना जपावे
ते अक्षर मनातले
रडताना लपवावे
ते पाणी डोळ्यातले
बोलताना जपावे
ते शब्द ओठातले.

आणि हसताना विसरावे
ते दु:ख जीवनातले

चेहरा हसरा ठेवल्याने आपणास अनेक लाभ होऊ शकतात. त्यांची गणती शब्दात होऊ शकत नाही. उदाहरणे मात्र अफाट देता येतील. आता हेच बघा ना. एखादी सुंदर मुलगी आहे. पण तिच्या चेहऱ्यावर काहीच भाव नाहीत. तेव्हा तुम्हांला तिच्याशी बोलण्याची मुळीच इच्छा निर्माण होणार नाही. पण एखादी सर्व साधारण रंगाची, दिसायला बरी असणारी मुलगी चेहऱ्यावर गोड हसू जणू काही उमललेलं फूल वाटू लागते. मग मात्र आपण अशा मुलीशी बोलण्यासाठी आपल्या जिभेवर शब्द मात्र जन्म घेण्याची गडबड करतात.

चेहऱ्यावर हसू असणारी व्यक्ती आपल्या जवळची वाटू लागते. आपला आत्मविश्वास वाढायला मदत करते. ती आपल्यामध्ये प्रसन्नतेची जाणीव निर्माण करते. असे अनेक फायदे हसरा चेहरा ठेवल्यामुळे होतात. याऊलट काही घडी न मोडणारी, सतत रागीट, तापट, रडवे, संतापलेले चेहरे यांचे दर्शन आपणाला झाले, तर आपण अशा व्यक्तीपासून दूर राहण्याचा प्रयत्न करतो. त्यातून ही बोलणं जरी भाग पडत असेल तरी मनापासून बोलू शकत नाही. अशा नकारात्मक चेहरेपट्टी असलेल्या व्यक्तींचा नकळतपणे तिरस्कारच करतो.

आयुष्य खूप लहान आहे, सुख-दु:खाचे चढ उतार प्रत्येकाच्याच जीवनात पाचवीला पूजलेले असतात. म्हणूनच आपल्या वाट्याला दु:ख आहे व ते दु:ख दाखविण्याचा चेहरा उत्तम माध्यम आहे. असा गैरसमज करू नका. नेहमी हसरा चेहरा ठेवा.

''कोण म्हणते?
जो जास्त हसतो
त्याला दु:ख नसतं.
अरे मित्रानों,
सत्य तर हे आहे
जो जास्त हसतो
तोच नेहमी
दु:खात असतो.''

म्हणूनच आयुष्य खूप सुंदर आहे, ते खूप सुंदर जगा. कितीही संकटे आली, तरी त्यांना कवटाळून बसण्यापेक्षा हसतमुखाने त्यातून बाहेर पडा व पुढे चालत राहा.

''हसण्याने आयुष्य वाढते.'' मग काय अडचण आहे? हसल्याने काहीही तोटा होतं नाही.

''आयुष्य खूप छान आहे,
पाहिले तर खूप लहान आहे.
जेवढं आहे ते हसत हसत जगा,
आणि मग हसण्यामागील तात्पर्य बघा.''
आणि म्हणूनच
नेहमी हसत राहा,
चेहरा नेहमी हसरा चेहरा ठेवा.

भिन्न

वैष्णवी अरुण नरळे. बी. एस्सी – भाग १

तुला जन्म दिला नाही या जातीने,
तुला जन्म दिला आहे या मातेने.

जाती-पातीचा आवर घालायला सांग जनाला
हा ध्यास घ्यायला सांग तुझ्या मनाला.

मन मळले गेले तरी, जन मळू देऊ नकोस
उच्च-निचात तरी, मनाला राहू देऊ नकोस.

माणसाला समजावून माणुसकीने आडवं
जाती-पाती विसरूनी खरा माणूस घडवं.

तू रोज वावरशील जातीच्या मानसात
मग जातच का आहे या समाजात?

भांडू नकोस जातीच्या उंची पाई
करू नकोस जातीच्या उंची घाई.

मिसळून घे माणसातल्या माणसाळलेल्या माणसाला
उंचावून घेऊ नकोस या जातीच्या संघर्षाला.

असाही एक बाप

मोहिनी संजय सावंत, बी. ए., भाग – २

ललित लेखन

''माझी मुलगी... पहिली मुलगी... पहिली मुलगी... माझी मुलगी...'' असं म्हणत त्या बापाने पेढे वाटले. आपला आनंद साजरा केला. किती नशीबवान ते बाळ! डॉक्टर बाहेर आले अन् उद्‌गारल्या, ''माझ्या जीवनातला पहिला बाप पाहिला. ज्यांनी मुलगी झाली म्हणून पेढे वाटले.

आज समाजात वावरताना आपण अनेक व्यक्ती बघतो, मुलगी झाली की नाराज होतात. बाळाचे तोंड बघत नाहीत किंवा गर्भलिंग परीक्षण करून जगात येण्याआधी तिला संपविले जाते. मुलगी म्हणजे बोजा. दुसऱ्याचे धन व मोठी जबाबदारी असं आजही समाजात समजल जातं. मुलीबाबत अनेक गोष्टी बोलल्या व ऐकल्या जातात. समाज कितीही सुधारलेला असला तरी मुलीला किंवा स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहेच. पण समाजात वावरताना मी अशा बापाला पाहिलं अन् नकळत ओठावर आलं असाही एक बाप!

आपल्या प्रचलित बापाच्या प्रतिमेपेक्षा निराळा असा एक बाप. काही दिवसापूर्वी मी डॉक्टराकडे रेग्युलर चेकअपसाठी गेले होते. तेव्हा अचानक एक गरोदर स्त्री तिथं आली. तिला बाळंतकळा सुरू झाल्या होत्या. ती व तिच्या घरचे घाबरलेले होते. डॉक्टरांनी लगेच तिला स्ट्रेचरवर घेतले. तिला तपासून तिच्या पतीला व आईला सांगितले की, लगेच सिझर करावं लागणार. नाहीतर बाळाला व आईला धोका आहे.

हे सर्व मी बघत होते. ते भराभर फॉर्मवर सही घेत होते. मला डिलिव्हरीनंतर तपासतो असं बोलून डॉक्टर तिची सुटका करायला ओटीमध्ये गेले. थोड्या वेळाने नर्सने बाहेर येऊन सांगितले की, मुलगी झाली आहे. हे ऐकल्याबरोबर तिच्या वडिलांचा आनंद अनपेक्षित होता. त्याने सर्वप्रथम आपल्या लहान भावाला पेढे आणायला पाठविले. डॉक्टर ऑपरेशन थिएटरमधून येण्याच्या आत एक पेढ्याचा बॉक्स डॉक्टरच्या टेबलावर त्यांनी ठेवला. दवाखान्यात उपस्थित असणाऱ्या सर्वांना पेढे वाटले. ''माझी मुलगी... पहिली मुलगी... पहिली मुलगी... माझी मुलगी...'' असं म्हणत त्या बापाने पेढे वाटले. आपला आनंद साजरा केला. किती नशीबवान ते बाळ! डॉक्टर बाहेर आले अन् उद्‌गारले, ''माझ्या जीवनातला पहिला बाप पाहिला. ज्यांनी मुलगी झाली म्हणून पेढे वाटले. मी हा प्रसंग कधीही विसरणार नाही. अशा बापाची आज समाज्याला गरज आहे.'' मुलगी झाली म्हणून साधी साखरही वाटली जात नाही; पण आज या बापाला बघून मला माझ्या स्त्री असण्याचा अभिमान वाटला. या प्रसंगी अनुरूप मला एक कविता आठवली. एक तरी मुलगी हवी.

''बापाला प्रेमाने गोंजारणारी
आईशी मायेने वागणारी
भावाशी प्रेमाणे भांडणारी
एकतरी मुलगी हवी.''

लिमिटेड

शुभांगी मच्छिंद्र खरात, बी.एस्सी., भाग – २

मोबाइलचा data unlimited झाला आहे
फोनचे call's ही unlimited झाले आहेत
आयुष्य मात्र limited झालं आहे.
वेळचं उरत नाही आपल्या माणसांसाठी
स्वत:साठीही उरत नाही वेळ
आपण कोठे चाललो आहोत
ते ही माहीत नाही.
Unlimited च्या नादात जगण्याची व्यथा मात्र
बदलली आहे
आपल्या आयुष्याचा एकच goal बनला आहे,
तो म्हणजे Timepass
Time तेवढा pass होत चालला आहे.
आपण मात्र आयुष्यात fail होत
चाललो आहोत.
पुन्हा एकदा नव्याने सुरुवात
करावी लागेल स्वत:ला विसरूनी
व्हावे लागेल मनरूपी रथाचा
सारथी.

दोरखंडाच्या पिळ्यासारखं आमचं जगणं

राहुल आप्पासो माळी व
सुहेल हाजीलाल गवंडी, बी.ए. भाग–२

मुलाखत

दोरखंड तयार करणं आमचा वाडवडलापासूनचा धंदा. याचं शिक्षण आम्हाला घरातूनच लहानपणी मिळातं. हा व्यवसाय आमच्या जगण्याचं साधन हाय. आमचं उठणं, बसणं, खेळणं आन् खाणं–पिणं या व्यवसायासंगच असतं. याचं शिक्षण घ्यायला कुठं जायाची गरज न्हाय.

(दोरखंड व्यावसायिक बाबासाहेब तुकाराम खुळे यांची राहुल आप्पासो माळी व सुहेल हाजीलाल गवंडी बी.ए. भाग : दोन यांनी घेतलेली मुलाखत)

प्रश्न : आपले पूर्ण नाव काय?

: बाबासाहेब तुकाराम खुळे, छत्रीबाग रोड जत, जि. सांगली.

प्रश्न : आपले मूळ गाव कोणते आहे?

: आमचं मूळ गाव शेगाव, ता. जत, जि. सांगली.

प्रश्न : तुमच्या कुटुंबात केव्हापासून दोरखंडाचा व्यवसाय सुरू आहे?

: हा धंदा आमच्या घरात फार दिवसापासून सुरू हाय. आमचा पंजा, आजा, वडील आन् आता आम्ही म्हंजी तीन पिढ्या आन् ही चौथी पिढी हाच धंदा करतीया. फुडंला कोण करतय गा न्हाय कुणास ठावं.

प्रश्न : या व्यवसायाचे शिक्षण आपण कोठून आणि कसे घेतले?

: दोरखंड तयार करणं आमचा वाडवडलापासूनचा धंदा. याचं शिक्षण आम्हाला घरातूनच लहानपणी मिळातं. हा व्यवसाय आमच्या जगण्याचं साधन हाय. आमचं उठणं, बसणं, खेळणं आन् खाणं–पिणं या व्यवसायासंगच असतं. याचं शिक्षण घ्यायला कुठं जायाची गरज न्हाय. घरीच दोरखंड वळायची कला आम्ही आमच्या जाणत्या माणसाकडनं शिकलू. असं म्हणण्यापेक्षा ती कला आमच्या रक्तातच असतीया. ती आपोआप आम्ही शिकतोच.

प्रश्न : दोरखंडासाठी कोणत्या कच्च्या मालाचा वापर करता, तो कोठून आणता व कसे तयार करता?

: दोरखंड तयार करण्यासाठी केकताड्याचा वापर करावा लागतू. केकताडं बांधबांधोरा, ताली, वडं, नद्यातून कापून आणायचं. ती पाण्यात भिजू घालायचं, परत वाळवायचं, त्याचा कात्या तयार करायचा आन् मग दोरखंड वळायचं.

प्रश्न : आपल्या भागात सततची दुष्काळसादृश्य परिस्थिती आहे. शेती लागवडीचे क्षेत्र वाढत असल्याने केकताड्याचे प्रमाण कमी होत आहे. त्यामुळे तुम्हाला केकताड ही वनस्पती उपलब्ध होते का? याला आपण काही पर्यायी मार्ग निवडले आहेत का?

: ही मात्र खरायं. आज आमच्या भागात सारखा दुष्काळ पडतुया. पहिला मुबलक पाऊस असायचा. सगळीकडं केकताड्याचं केकताड्या असायच्या. त्याला काटं असल्यानं जित्राब पण तोंड लावत न्हायती. आन् त्याच्या सुगीत शेतकरी गव्हाच्या पेंड्याबिंड्या बांधायला करत असतुया. न्हायतर त्याला कोण हातबी लावत न्हायती. आम्हीचं त्याचा या धंद्यासाठी भरपूर वापर करतुया. आता दुष्काळामुळं आन् शेतकऱ्यानी रान तयार केल्यामुळं केकताड कमी झालिया. बांधबांधोऱ्याचं केकताड काडून टाकलं जातयं. खर तर केकताड्याचं प्रमाणच कमी झालयं. आता आम्ही आयतच सूत विकत आणून दोरखांड तयार करतुया.

प्रश्न : दोरखंड तयार करण्यासाठी कोणकोणत्या साहित्याचा वापर करता?

: दोरखंड बनवायला ऱ्हाट, चरखा, आकडा, कलबत फिरकी ह्या सम्द्या सामानाचा वापर आम्हांस्नी करावा लागतुया. आता आमच्याकडं दोन मशिनपण हायत्या.

प्रश्न : दोरखंड बनवायला लागणाऱ्या जागेचा आणि मजूरांचा प्रश्न कसे मिटवता?

: दोरखंड बनवायला जागा ही लागतेच. आईच्या मालकीची ही जागा हाय. दोरखंडासाठी मजूराची गरज असती. सुरवातीला त्यांना सगळं समजावून सांगावं लागत. न्हायतर दुखापत हुईची भीती असती. त्यांना मशिनीसोबत सगळी माहिती द्यायला लागती.

प्रश्न : तुम्ही दोरखंडापासून कोणकोणते साहित्य बनवता?

: दोरखंडापासून सोलं, कासरं, दावी, कान्या, सोंदूर,

नाडा, सापत्या, म्होरक्या, येसणी, सिक्क, गोपण्या असं येगयेगळं सामान आम्ही तयार करतु.

प्रश्न : अरे वा! बरेच साहित्य आपण बनवता की, मग हे साहित्य कसे बनवता, ते थोडे स्पष्ट करून सांगाल का?

: आता बघा कासरा बनवायचा असला, तर पहिल्यांदा ऱ्हाटावर कच्चा माल तयार करायचा, कलबत्यानं आटून घ्यायचा, मग च्यार पडं तयार करायचं, त्या पडाला चाडी गाठ दिवून पिळा घालायचा. लहान मोठं पदार कमी जादा करून येगयेगळ साहित्य बनवाता येतं.

प्रश्न : आजच्या यंत्रयुगात शेतात ट्यॅक्टर सारखी साधने आली. बैलजोड्या कमी झाल्या आणि दोरखंड व्यवसायात नवनवीन यंत्राचा वापर केला जात आहे. याचा तुमच्या व्यवसायावर कोणता परिणाम झाला आहे का? झाला असेल तर तुम्हांला कोणत्या प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते?

: आज शेतात ट्यॅक्टर आल्यामुळं आमच्या मालाचा खप कमी झालायं. आमच्या धंद्यात बी काय राम ऱ्हायला न्हाय. नव्या मशिणीवर माल तयार हुयाला लागलाया. पहिलं आम्हीच हा धंदा करत हुतू. आज कुणीबी ही धंदा करायला लागल्याती. मशिनवर तयार झालेला माल आमच्या मालापेक्षा दिसायला चांगला आन् दरबी कमी त्यामुळं आमच्या मालाचा खप कमी झालायं. जगासंग आम्हांलाबी जायाला हवं. म्हणूनशिना नव्या व्हरायटी बनवून आम्हांलाबी कमी दरात माल विकावा लागतुया. पूर्वीचा काळ बयत्याचा हुता. आता बयत बंद पडलं आन् पैसानं धंदा सुरू झाला. उदारपादार करून व्यवसाय करायला लागतुया. बाहीरचा बाजार करूनशिना माल विकावा लागतुया.

प्रश्न : या व्यवसायासाठी तुम्हाला किती गुंतवणूक करावी लागली? नफ्या-तोट्याचे गणित कसे जुळवता?

: २००४ साली चार हजाराची गुंतवणूक केली हुती. नफा-तोट्याचा विचार केला तर तोटा होतच नाही. घातलेली मुद्दल तरी निघतेच. तिसरा हिस्सा नफा हुतुया. आज आमची शिल्लक रक्कम दीड लाखाच्या आसपास हाय. पण फार काटकसर करावी लागती तवा पैसा शिल्लक पडतुया.

प्रश्न : व्यवसायासाठी शासनाच्या कोणत्या योजनेचा फायदा घेतला आहे का?

: आम्ही शासनाच्या कुठल्याच योजनेचा लाभ घेतला न्हाय. तशी कधी गरज आम्हाला लागली न्हाय.

प्रश्न : माल विकण्यासाठी आपण जाहिरात करता का? फेसबुक, वॉटस्ॲप, सोशल नेटवर्किंग साईटचा उपयोग करता का?

: आम्ही यांचा वापर कधी केली न्हाय. आन् आम्हाला यातलं काय कळतपण न्हाय. तसं आमचं गिराईक गावोगावी आसतया. पोटापाण्यापुरता धंदा हुतूया.

प्रश्न : तुम्ही तयार केलेला माल कोणकोणत्या बाजारात विकायला घेऊन जाता?

: सांगोला, कवठे महांकाळ, कुंभारी, बिरूळ, येळवी, पारे, सोनंद आन् जत या बाजारात माल आम्ही विकतो. लोकांच्या ऑर्डर घेऊन त्यांना मला आम्ही पोच करतू.

प्रश्न : आता थोडा वेगळा प्रश्न, तुमची कोणकोणत्या देवावर श्रद्धा आहे. त्यांची उपासना कशी करता?

: आमच्या घरात खंडोबा, खरसुंडीचा सिद्धनाथ, जतची यल्लमा देवी, चिंचणीची मायक्का देवी यांची पूजा केली जाते. पालीच्या खंडोबाचं जागरण तीन वर्षातून करावं लगतं. सिद्धनाथाच्या पुणवी आम्ही करतु. चिंचणी वर्षातनं एकदोनदा जातू. यल्लमाला तर आम्ही रोजच जातू. आमची या देवावर मनापासून श्रद्धा हाय. त्यांच्या कृपेनं घरदार आनंदात हाय. आमचा धंदाबी चांगला चालतुया.

प्रश्न : असो, तुमच्याकडे इतर समाज कोणत्या दृष्टीने पाहतो, तुम्हाला प्रतिष्ठा दिली जाते का?

: सुरवातीला आम्हाला मान सन्मान दिला जात न्हवता. दिवाळीच्या सणाला आम्हांला सन्मान असतुया. घरोघरी आम्ही तोरण बांधायला जात असतू. आता आमच्या धंद्याला व्यवसायाचे रूप आल्यामुळं आन् गावात आम्हीच हा धंदा करत असल्यानं लोकांकडून चांगली वागणूक मिळते. आम्हाला लोक त्यांचा काचकारव्यात आपुलकीनं बोलवतात.

प्रश्न : तुमच्या पुढील पिढीला या व्यवसायात उतरवणार की यापेक्षा वेगळा मार्ग निवडणार आहात?

: या धंद्यात फार ढोरकष्ट कराव लागतं, काटकसर करावी लागते. सतत बाजार करत फिरावं लागतं. पोटाला वेळच्यावेळी जेवण मिळत न्हाय. दोरखंडाच्या पिळ्यासारखं आमचं जगणं आसतया. आसलं जगणं आमच्या पोरांच्या वाट्याला यायला नकू. त्यांनी शाळा शिकून नोकरी करावी असं आम्हाला वाटतयं.

आपण कामाच्या व्यापातून आम्ही विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे दिलखुलासपणे दिली, याबद्दल आपणास खूप खूप धन्यवाद!

सोशल मीडियाची वाढती व्यसनाधीनता

श्रद्धा तानाजी शिंदे, बी.ए., भाग – १

वैचारिक लेखन

संवाद–संपर्क क्रांती घडवून आणणाऱ्या सोशल मीडियाने आज जगभरातील बहुतांश नागरिकांचे जीवन व्यापून टाकले आहे. भारतासारख्या देशामध्ये तर या नवसमाजमाध्यमांचा वापर आणि पगडा दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. मात्र त्यामुळे व्यक्ती संकुचित बनत चालल्या आहेत का?

सोशल मीडियामध्ये अपरिमित शक्ती आहे, पण हे माध्यम वाळवंटातील भरकटलेल्या उंटासारखे कोणत्या दिशेला जाऊन थांबेल कोण जाणे! सोशल मीडियाच्या अविवेकी वापरामुळे अनेक नकारात्मक घटना घडत आहेत. लोकशाही मुक्त इंटरनेट आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या नावाखाली या सर्व नकारात्मक घटनांकडे दुर्लक्ष्य करण्याची जोखीम आपण घेऊ शकतो का? आपला समाज हळूहळू सोशल मीडियाच्या वापरासंबंधी अधिक जागरूक किंवा परिपक्व होईल, तेव्हा अशा प्रकारच्या समस्या कमी होतील, असे गृहीतक मांडले जाते. मात्र तोपर्यंत आपण किती आणि कोणती किंमत मोजणार आहोत?

''गुड मॉर्निंग ने उठतात
गुड नाईट ने झोपतात
Hi ने होते chating ची सुरुवात
by ने होतो शेवट.''

संवाद–संपर्क क्रांती घडवून आणणाऱ्या सोशल मीडियाने आज जगभरातील बहुतांश नागरिकांचे जीवन व्यापून टाकले आहे. भारतासारख्या देशामध्ये तर या नवसमाजमाध्यमांचा वापर आणि पगडा दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. मात्र त्यामुळे व्यक्ती संकुचित बनत चालल्या आहेत का? आयुष्याविषयीचे आभासी चित्र चुकीच्या पद्धतीने रंगवले जात आहे का? नैराश्य वाढत चालले आहे का? अशा अनेक प्रश्नांचा विचार करण्याची वेळ आली आहे.

सोशल मीडियामधून द्वेष पसरवणारे लोक कोणालाही सोडत नाहीत. आपल्याला हव्या त्या पद्धतीने व्यक्त होण्याचे स्वातंत्र्य सोशल मीडियाने आपल्याला दिले आहे. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून प्रत्येकजण स्वयंभू वार्ताहर झाला. त्याला कोणताही आडपडदा नाही. तो आपल्या मनात सुरू असलेली घालमेल, भावनांची आंदोलने क्षणार्धात जगाच्या कॅनव्हासवर उमटवू शकतो. त्याच्या मनात सुरू असलेल्या द्वंद्वाला क्षणार्धात प्रत्युत्तर व प्रतिसादही मिळतो. लिखाण करत असताना देशद्रोही, देशभक्त किंवा हुशार, मूर्ख ठरविण्याचा जन्मसिद्ध अधिकारच जणू मिळाला असल्याच्या अविर्भावात लोक वर्तन करतात. सोशल मीडियाचा विकास करण्यापाठीमागे हा उद्देश तर नक्कीच नव्हता. लोकांमधील संवाद मुक्त व खुला व्हावा हा होता. आजच्या तरुणाईला वाटतं,

''व्हॉटस्अप आई माझी
फेसबुक माझे बाबा
यु ट्रूब माझे शिक्षक
ट्वीटर माझा मित्र
हेच आहेत माझे साथीदार
यांच्याशिवाय नाही राहू शकत मी क्षणभर.''

आजची तरुणाई स्मार्टफोन, स्नॅपचॅट, इन्स्टाग्राम आणि फेसबुक या माध्यमाच्या व्यतिरिक्त ते संवाद साधण्यास असमर्थ असल्याचे दिसून येते. चिंता, एकटेपणा आणि आत्मविश्वासात कमतरता जाणवणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. त्याशिवाय झोप कमी होण्याची समस्याही निर्माण झाली आहे. भारतातील ५३ टक्के लोकांची टी.व्ही. मोबाइलमुळे झोप उडालेली असल्याचे नेल्सन कंपनीने केलेल्या एका पाहणीत स्पष्ट झाले आहे. सोशल मीडिया व टी.व्ही. पाहण्याच्या सवयीमुळे ५३ टक्के लोक वेळेवर झोपी जात नाहीत. तर देशातील ३० कोटी लोक फेसबुकचा वापर करतात. तर ४० कोटी पेक्षा जास्त व्हॉटस्अपचे वापरकर्ते भारतात आहेत. सोशल मीडिया फेसबुक वापरकर्ता फेसबुक ओपन करतो तेव्हा त्याचा डाटा फेसबुक कंपनी चोरते व तो डाटा ६८ वेगवेगळ्या कंपन्यांना विकते. त्या ६८ कंपन्या, त्या डाटाच्या आधारावरती ग्राहकांना धमक्या देऊन आपले प्रोडक्ट विकत घेण्यास भाग पाडतात.

वापरकर्ता आपल्या आयुष्याचे वेगळे चित्र रंगवत असतो. परिणामी, सोशल मीडियाच्या अधिन होऊन आयुष्यातील प्रत्येक गोष्टींचे अपडेट करण्याच्या सोशल मीडियाच्या सवयी तरुणांना जडल्या आहेत. आपला फोटो किंवा पोस्टला, मेसेजला कमी लाईक आणि शेअर मिळाल्यास निगेटिव्ह विचार किंवा कमतरता राहिल्यासारखे वाटत राहते.

''पूर्वी मंदिरात रात्रभर होत असे किर्तन,
आज रात्रभर सुरू असतं मोबाइलवर नर्तन.
पूर्वी स्वप्नात मोबाइल येई,
आज मोबाइलमध्ये स्वप्ने येतात.''

हल्लीच्या काळात ट्वीटरसारख्या माध्यमांचा वापर हा एकमेकांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढण्यासाठीच होतो. सध्या अनेक महिलांनाही ट्वीटरवरून लक्ष्य केले जाताना दिसते. आजची तरुणाई फोनवर नको ते संदेश वाचण्यात आणि त्यावर विचार करण्यात तासन् तास वेळ घालवतात. कोणत्याही वेळी संभाषण सुरू करण्यासाठी आपले मत मागितले जाते. या सवयीमुळे किशोरवयीन मुले स्वत:ची निर्णयक्षमता हरवून बसत आहेत.

सोशल मीडिया माध्यमातून जोडल्या गेलेल्या लाखो लोकांच्या गर्दीला सकारात्मक दिशाही देता येते आणि नकारात्मकही देता येते. मात्र खेदाची गोष्ट ही की, अदृश्य पण एकमेकांशी जोडलेल्या गर्दीला विशिष्ट स्वाथार्साठी किंवा एखाद्या गैरसमजामुळे किंवा पूर्वग्रह यांच्यामुळे समाजात दुफळी माजण्यास वेळ लागत नाही. त्यामुळे सोशल मीडियामुळे अराजकता माजू शकते. प्रक्षोभक व अश्लील स्वरूपाचे संदेश सामाजिक सलोखा बिघडविणे, अफवा किंवा चुकीचा समज, हिंसक कृत्य करण्यास, चुकीचे वर्तन करण्यास प्रवृत्त करणे असे प्रकार घडतात. तसेच वैयक्तिक स्वार्थ जापण्याचा या माध्यमातून प्रयत्न होताना दिसतो. सामूहिक अनागोंदीमुळे कधी दंगल होते, तर कधी एखाद्या समूहामध्ये भयाच्या भावना निर्माण होतात.

सोशल मीडियामुळे एकमेकांशी संवाद साधने, नातेसंबंध टिकवणे, वेळेची बचत तसेच व्यवहारात पारदर्शकता आली आहे; परंतु म्हणतात ना, ''अति तेथे माती'' त्याप्रमाणे मोबाइलचे गुलाम असणे हे मानसिक लक्षण आहे. मोबाइल मधून उत्सर्जित होणाऱ्या किरणोत्सर्गापासून धोका आहे. अलीकडे सेल्फीमुळे अपघात होणे, नदीत पडून मृत्यू होणे अशा घटना वाढत आहेत. पबजी, ब्लूव्हेल गेम यामुळे लहान मुले तासन् तास या गेम खेळत असतात. काही वेळा अनावधानाने दहशतवादाला खतपाणी घातले जाते. तर काही वेळा निर्दोष व्यक्तिवर खटले चालवून ताबडतोब त्याला गुन्हेगारही ठरवले जाते. आजची तरुणाई म्हणते,

''तू गळफास घे,
मी फोटो काढतो.
तू दरीत उडी घे,
मी व्हिडीओ बनवतो.
तू आत्महत्या कर,
मी बातमी बनवतो.''

सोशल मीडियामुळे पिढी भावना हरवून बसली आहे. संवाद हरवलेली कुटुंब व्यवस्था निर्माण होत आहे. लोकांना मदत करण्याऐवजी त्यांना त्या गोष्टीचे फोटो काढायचे असतात. आणि ते शेअर करायचे असतात. बऱ्याच वेळी असे घडते की, एखादी व्यक्ती जवळ असते, जे बघून एखाद्याचा थरकाप उडेल, पण सोशल मीडिया व्यसनाधीन लोक असे हे फोटो आज घडलेली घटना या शीर्षकाखाली शेअर करतात. आज अशा लोकांना मदत करण्याऐवजी याची पोस्ट व व्हिडीओ करण्यात धन्यता लोकांना वाटते.

जिंकण्यासाठी

अमोल दशरथ कुलाळ, बी.एस्सी., भाग – ३

एकदा हात हातात देऊन तर बघ
थोडासा विश्वास ठेऊन तर बघ
माझ्या अगोदरच तुझी होडी किनाऱ्याला लावेन
वाटेत येणाऱ्या सगळ्या अडचणी स्वत: झेलीन
मी थांबेन या शर्यतीत तुला जिंकवण्यासाठी,
एकदा हात हातात देऊन तर बघ
थोडासा विश्वास ठेऊन तर बघ
माझं स्वत:चं अस्तित्व संपल तरी चालेल
पण तुला मात्र जिंकवेन
तू नकोस पर्वा करु जगाची
एकदा तर हात हातात देऊन तर बघ
थोडासा विश्वास ठेऊन तर बघ
एकदा तरी आयुष्य जिंकण्यासाठी
जगून तर बघ.

संस्कारांची पेरणी करणारा बालकाव्यसंग्रह : गाव मामाचं हरवलं

प्राजक्ता विजयकुमार हाक्के, बी.ए., भाग – ३

समीक्षा

नाईलाजाने घरातील कोवळ्या निरागस मुला–मुलींना 'पाळणाघर' नामक पिंजऱ्यात बंदिस्त केले जाते. घरात सांस्कृतिक वारसा जपणारे व आपल्या नातवांवर संस्कारांचे बीज रोवणारे आजी–आजोबा आज आपल्याच घराला पारखे झालेत. त्यामुळे घरातील बालकांवर जे सुसंस्कार लहानपणीच रुजवले जायला हवेत ते पाळणा घरात होताना दिसत नाहीत.

आजकालच्या धकाधकीच्या जीवनात एकत्र कुटुंब पद्धतीचा झपाट्याने ऱ्हास होताना दिसतो. कौटुंबिक गरज म्हणून पती–पत्नी दोघांना नोकरी अथवा व्यवसाय निमित्ताने दिवसभर घराबाहेर राहावे लागते. त्यामुळे नाईलाजाने घरातील कोवळ्या निरागस मुला–मुलींना 'पाळणाघर' नामक पिंजऱ्यात बंदिस्त केले जाते. घरात सांस्कृतिक वारसा जपणारे व आपल्या नातवांवर संस्कारांचे बीज रोवणारे आजी–आजोबा आज आपल्याच घराला पारखे झालेत. त्यामुळे घरातील बालकांवर जे सुसंस्कार लहानपणीच रुजवले जायला हवेत ते पाळणा घरात होताना दिसत नाहीत. तेथे त्यांना आई– बाबा, आजी–आजोबांचे प्रेम मिळत नाही, तसेच त्यांच्या बालसुलभ प्रश्नांना उत्तरेही मिळत नाहीत. परिणामी अशी मुले कौटुंबिक प्रेमाअभावी एक तर भरकटली जातात किंवा आपल्याच कोशात बंदिस्त होऊन आत्मकेंद्री बनतात. अशा परिस्थितीत बालमनावर सुसंस्कार करणाऱ्या बालसाहित्याची जबाबदारी अधिक वाढते. परंतु ते खऱ्या अर्थाने बालसाहित्य असायला हवे. बालमनाला मोहिनी घालणारे, त्यांना गुंतवून ठेवणारे हवे. असे असले तरच ते साहित्य बालकांना आपले वाटते. नेमका हाच धागा पकडून आणि बालमनाची नस ओळखून लिहिलेला बालसाहित्यिक संजय वाघ यांचा 'गाव मामाचं हरवलं' हा तेवीस बाल कवितांचा एक संपूर्ण रंगीत, सुंदर सुबक व चित्रकार पुंडलीक वझे यांच्या आकर्षक चित्रांनी सजलेला देखणा संग्रह हाती आला आणि मनाला थोडा हुरूप आला.

संजय वाघ हे अतिशय हळव्या मनाचे सृजनशील कवी आणि लेखक आहेत. २०१७ मध्ये त्यांनी 'जोकर बनला किंगमेकर' नावाची व आत्मविश्वास हरवत चाललेल्या बालकांना उभारी आणि प्रेरणा देणारी, संस्कारांचे बीजारोपण करणारी एका आगळ्या–वेगळ्या विषयाची दर्जेदार बाल कादंबरी मराठी बालसाहित्याला दिली आहे. या कादंबरीचा विषय, मांडणी तसेच ओघवत्या भाषाशैलीमुळे तिने बालवाचकांच्या मनावर पकड तर घेतलीच, शिवाय मराठीतील अभ्यासू समीक्षकांनीही तिचे तोंड भरून कौतुक केले आणि बालसाहित्यात भरीव योगदान देण्याची क्षमता असलेला लेखक या शब्दात संजय वाघ यांची नोंद घेतली गेली. ती नोंद सार्थ ठरवित वाघांनी वेगळ्या धाटणीच्या कवितांचा संग्रह बालकांसमोर ठेवला आहे.

'गाव मामाचं हरवलं' या बालकाव्य संग्रहातील वैविध्यपूर्ण चित्रमय कविता या खास निरागस बाल मनाचा विचार करूनच गुंफण्यात आलेल्या आहेत. बालकांना पडणाऱ्या बालसुलभ प्रश्नांची उत्तरे या कवितांमध्ये सापडतात. लहान मुलांच्या मनातील निराशा घालवून त्यांच्या बाल मनावर सुसंस्कार घडविण्याचे कार्य या सुंदर कवितांच्या माध्यमातून संजय वाघ यांनी केले असून या प्रयत्नात ते यशस्वीही झाले आहेत.

'गाव मामाचं हरवलं' या पुस्तकाची बांधणी इतकी आकर्षक आणि सुबक आहे की लहान मुलं प्रथमतः त्याच्या देखण्या रूपाच्या प्रेमात पडतात. त्यानंतर त्यातील कवितांमध्ये गुंतून पडतात, हे या संग्रहाचे यश म्हणायला हवे. या संग्रहातील विविध कविता आणि बाल मनाला भावणारी त्यांची शब्दरचना निश्चितच मनाला मोहवून टाकते. या संग्रहाच्या निमित्ताने लहान मुलांमध्ये वाचनाची संस्कृती रुजेल आणि ही मुलं गोष्टींच्या किंवा कवितांच्या पुस्तकांत आपल्या बालसुलभ प्रश्नांची उत्तरे शोधू लागतील. ज्याद्वारे पुस्तकांच्या जगात त्यांचे मन फुलपाखरासारखं बागडू लागेल, असा विश्वास कवितांचा आस्वाद घेताना वाटतो. विविध विषयांवरील या तेवीस कविता जणू देखण्या चित्रांच्या कोंदणात जडवलेले २३ हिरेच आहेत. अतिशय सर्वांग सुंदर चित्रांनी नटलेला हा बाल काव्यसंग्रह मन आकर्षून घेतो.

या काव्यसंग्रहातील कवितारुपी हिऱ्यांबद्दल सांगायचं तर या कवितांचे विषय बालकांच्या आवडीचे आणि जिव्हाळ्याचे आहेत. आपल्या अवतीभवती असलेल्या विविध प्राणी, पशू आणि पक्षी यांच्या बद्दल लहान मुलांना नेहमीच एक कुतूहल आणि आकर्षण वाटत आले आहे. त्यामुळे 'खारुताई', 'मोरा रे मोरा', 'कावळ्यांची शाळा', 'ढगदादा', 'चांदोबा', या

आणि अशा अनेक निसर्ग कविता नक्कीच मुलांचे मनोरंजन करून त्यांची ज्ञानजिज्ञासा शमविण्याचे काम करतील याची मला खात्री वाटते.

झाडावर तुरुतुरु धावणाऱ्या खारुताईला बघून एक मुलगा तिला थांबायला सांगतो, त्याच्याशी दोन शब्द बोलायला सांगतो. मी शत्रू नसून तुझा मित्र आहे असा विश्वास देताना एकदा तू मला भेट, मग तुझी भीती आपोआप पळून जाईल. असे तुरु तुरु धावण्यात तुला पाय घसरून पडायची भीती का नाही वाटत, असा प्रश्न करताना कवी संजय वाघ लिहितात–

अंगाखांद्यावर झाडाच्या
तुरु तुरु तू खेळत राही,
पाय घसरून पडशील खाली
भीती तुला कशी वाटत नाही?

या कवितांचा नायक असलेला लहान मुलगा बालकांचे प्रातिनिधिक रूप आहे. तो खारुताईशी जसा बोलतो तसा इतर कवितांमध्ये तो ढगदादाशी बोलतो, झाडबाबाशी तर कधी स्वतः शी बोलून त्याला जलकुंभ, अन्नछत्र, अत्तरकुपी, सैनिक, नेता, डॉक्टरही व्हावेसे वाटते. ढग आणि पावसाच्या आजवर मी शेकडो कविता वाचलेल्या आहेत, मात्र ढगाला कोणी विमानाची उपमा दिल्याचे मला स्मरत नाही. पण संजय वाघ यांच्यातील कल्पक कवीला ते साधले आहे. 'ढगदादा' या कवितेत ते लिहितात–

ढगदादा ढगदादा
विमान तुझे पाहतो दुरुन
कधी इथे, कधी तिथे
तू धावत असतो वरुन
रुसवा सोड, वेळेवर पड
तू पण ये खेळायला
पावसाच्या पाण्यामध्ये
कागदी होड्या सोडायला

बालवयात आणि बालमनात उपस्थित होणारे प्रश्न आणि एखाद्या गोष्टींबद्दलची जिज्ञासा या संग्रहातील अनेक कवितांमध्ये आहे. आपल्या आईसोबत बसमधून प्रवास करताना –

'आई, ही झाडे का धावतात।
शेतं, घरं का पळतात।
सारे काही मागे पळत असताना।
सूर्य का आपल्या पुढे असतो'
(सांग ना गं आई/ पृष्ठ क्र. १४)

एक मुलगा थेट झाडाशीच संवाद साधतो. तो म्हणतो, झाडबाबा तू एकाच जागी उभा कसा, अंगावर ऊन–पाऊस झेलताना तू कोणता वसा घेतला आहे. तू मानवाला फुले, फळे देतो तरी तुझीच कत्तल का होत असते असा प्रश्न उपस्थित करुन शेवटी अखिल मानव जातीला तो 'झाडे लावा, झाडे जगवा'चा संदेश देतो. (झाडबाबा/ पृष्ठ क्र. १५)

इतकेच नव्हे तर डोंबाऱ्याची मुलगी या उपेक्षित वर्गाचे दुःख कवीने वेगळ्या पद्धतीने या संग्रहात टिपले आहे. या डोंबाऱ्याच्या मुलीला कवितेतला मुलगा विचारतो, तू जीव धोक्यात घालून दोरीवर का चालतेस? कसरती करण्यापेक्षा शाळेत आपण जाऊ आणि शिक्षणाचा दिवा तुझ्या झोपडीतही लावून पाहू. (हे डोंबाऱ्याच्या मुली / पृष्ठ क्र. १७)

बालकांच्या मनात उपस्थित होणाऱ्या अशा विविध शंकां आणि त्यांच्या समाधानाचे चित्रण करणाऱ्या कविता या संग्रहात आहेत, म्हणून हा संग्रह मुलांना आपलासा वाटतो.

या काव्यसंग्रहाचे एक वैशिष्ट्य हेही नोंदविता येईल की यात सात गोष्टीरुप कविता आहेत, ज्या मराठी वाङ्मयात कथाकाव्य म्हणून ओळखल्या जातात. त्यात 'स्वप्नात आली परी', 'चिमणा उडाला आकाशी', 'सशाने ठोकली धूम', 'पूर–पाण्याची कहाणी', 'गोष्ट गुलाबी गावाची' आणि 'गाव मामाचं हरवलं' यांचा समावेश आहे. कविता रूपातल्या कथा आणि आपले विविध सण आणि संस्कृतीची महती गाणाऱ्या कवितांच्या माध्यमातून लहान मुलांच्या कोवळ्या मनावर सुसंस्कारांचे बीजरोपण करण्यात कवी संजय वाघ यशस्वी ठरले आहेत. संजय वाघ हे पत्रकारितेच्या व्यवसायात असल्याने त्यांना सामाजिक प्रश्नांची अत्यंत प्रगल्भ अशी जाण आहे, जी त्यांच्या 'हे डोंबाऱ्याच्या मुली', 'साहेब एक तरी गजरा घ्या' इत्यादी कवितांमधून ती प्रकर्षाने जाणवते. ज्याद्वारे त्यांनी लहान वयातील बालके विशेषतः मुलींच्या शिक्षणासाठी सामाजिक प्रबोधन केले आहे. याशिवाय 'टीव्हीतले खेळ नाही खरे' या कवितेच्या माध्यमातून त्यांनी बालकांना दूरदर्शनवरील भुलभुलैय्या व आभासी जगापासून सावध होण्याचा सल्लाही दिलेला आहे.

लहान मुलांसाठी आई हेच त्यांचं विश्व असतं. 'माय सोन्याचा कळस' या कवितेत आईच्या प्रेमाचे, त्यागाचे यथार्थ वर्णन करताना प्रत्येक बाळाच्या आयुष्यात आपल्या आईचे स्थान किती अनमोल असते हे 'माय' या दोन अक्षरी शब्दाला विविध विशेषणे लावून कवीने अधोरेखित केले आहे. माय करुणा सागर, माय बाळाची नजर, माय शांतीचा पुकार, माय मातीचा हुंकार, माय बाळाची शाळा, माय घराचा परीस, माय

सोन्याचा कळस व माय बाळाचे मंदिर अशा शब्दात मातेचे गुणगान गाणारे हे मातृत्वाचे महंनमंगल गीतच आहे.

माय कुटुंबाची छाया
माय झिजविते काया
ती रे राहते उन्हात
बाळा ठेवते छायेत
माय अंधार छेदते
माय उजेड पेरते
वातीसम ती जळते
घर न्हाऊन निघते

ही कविता वाचताना आणि ऐकताना लहान बालकांसोबत मोठ्यांच्याही डोळ्यात पाणी आल्याशिवाय राहत नाही. आजकालच्या धकाधकीच्या जीवनात आपण एकमेकांपासून दुरावलो असून आपण आपल्याच लोकांना वेळ देऊ शकत नाही, याची खंतही त्यांनी 'गाव मामाचं हरवलं' या कवितेतून व्यक्त केली आहे. या बालकाव्य संग्रहातून संजय वाघ हे अत्यंत प्रगल्भ व्यक्तिमत्व असून त्यांना बालकांच्या मनोव्यापाराची खोलवर जाण असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते. त्यांनी कविसोबतच एका समाज शिक्षकाची भूमिकाही काही कवितांमधून जाणीवपूर्वक पार पाडली आहे.

संजय वाघ यांचा 'गाव मामाचं हरवलं' हा बालकविता संग्रह म्हणजे बाल साहित्यात एक आश्वासक योगदान आहे. त्यांच्या या बालसाहित्यातील सर्वांगसुंदर कलाकृतीला मनापासून हार्दिक शुभेच्छा!

फक्त तू खचू नकोस

विकास शामराव गावडे, बी.ए., भाग – २

एक डाव हारला तरी
त्यात काय एवढं...?

कुणीतरी जिंकलंच की,
हे ही नसे थोडं...

संधी मिळेल तुलाही
लगेच हिरमसू नकोस
आयुष्य खूप सुंदर आहे
फक्त तू खचू नकोस...

सूर्य रोजचं उगवतो
त्याच नव्या तेजाने
रोज मावळतीला जातो
रोजच्याचं नेमाने...
येणे जाणे रितच इथली
हे तू विसरु नकोस...
आयुष्य खूप सुंदर आहे
फक्त तू खचू नकोस...

प्रेम तुझ्यावर करणारे
कितीतरी लोक आहेत...
तुझ्यासाठी जोडणारे
खूप सारे हात आहेत
अरे अशाच आपल्यांसाठी
तू ही थोडं हसून बघ...
आयुष्य खूप सुंदर आहे
फक्त तू खचू नकोस...

वाट तुझी बघत असतं
रोजच कोणीतरी...
तुझ्यासाठी जगत असतं
आस लावून प्रत्येक क्षणी...
त्यांच्यासाठी तुलाच जगायचं आहे
अश्रू तू गाळू नकोस...
आयुष्य खूप सुंदर आहे
फक्त तू खचू नकोस...

उठा आणि उघडून डोळे
पाहा जरा जगाकडे...
प्रत्येकाच्या आयुष्यात
काहीतरी असतेच थोडे...
नाही नाही म्हणून
उगाच कुढत तू बसू नकोस
आयुष्य खूप सुंदर आहे
फक्त तू खचू नकोस...

सामर्थ्य आहे हातात जर,
स्वप्ने डोळ्यात घेऊन चलं...
परिस्थितीशी भिडवून छाती
दोन हात करत चलं...
विजय तुझाच असेल
तेव्हा मागे वळून बघू नकोस...
आयुष्य खूप सुंदर आहे.
फक्त तू खचू नकोस...

काळाची पावलं

अमोल सुरेश पवार, बी. ए., भाग – २

स्त्रीवादी लेखन

स्त्री म्हणून परमेश्वरानं जन्माला घातलं हा दोष आहे की, नशीब दारिद्र्य पडले हा दोष...! एका बाजूला स्त्रीचं प्रगत रूप. तर दुसऱ्या बाजूला अशी दयनीय अवस्था खरंतर... हे कोणी आनंदानं स्वीकारत नसतं, त्याला कारणीभूत असतो तो नाईलाज.

'नाचत राहतो वेडा झरता–झरता
मोर दिसतो फक्त पिसाऱ्या पुरता.'

पहा ना! मोराच्या पिसाऱ्याचंच फुलणं सर्वांना किती आवडतं. अगदी तासन् तास सर्वजण ते पाहत असतात, पण त्यावेळी त्या मोराला होणाऱ्या वेदना कोणालाच समजत नसतात. अगदी असंच आहे स्त्री जीवन. स्त्रीचं कार्यक्षेत्र 'चूल आणि मूल' फक्त इतकंच! आजपर्यंत स्त्री नेहमीच राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक अशा नानाविविध बंधनांच्या कुंपनात अडकत गेली आणि येथूनच सुरू झाली ती स्त्री जन्माची दुर्दैवी कहाणी!

स्त्री म्हणून परमेश्वरानं जन्माला घातलं हा दोष आहे की, नशीब दारिद्र्य पडले हा दोष...! एका बाजूला स्त्रीचं प्रगत रूप. तर दुसऱ्या बाजूला अशी दयनीय अवस्था खरंतर... हे कोणी आनंदानं स्वीकारत नसतं, त्याला कारणीभूत असतो तो नाईलाज. या भारतभूमिच्या पवित्र ठिकाणी आजही स्त्रियांना असे दिवस जगावे लागत आहेत, हे पाहून असं वाटतं,

''वाटलं नव्हतं इतका
समृद्ध देश व्हावा
चतकोर भाकरीसाठी
पोरींनी देह विकावा!''

एकीकडे नारी ही देवता आहे, असे म्हणून तिची पूजा केली जाते, तर दुसरीकडे अगदी केसापासून पायाच्या नखापर्यंत जाहिरातींसाठी स्त्रियांचा उपयोग केला जातो. मग कुठे जाते तेव्हा ती पूजा? स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे स्वावलंबी बनावे, यांसाठी स्त्रियांना आरक्षण दिल गेलं, तर या जुलमांपासून या समाजाच्या अमानुष कृत्यांपासून संरक्षण हवंय. एखाद्या चांगल्या संस्कारात वाढलेल्या मुलीने एखाद्या मुलाच्या एकतर्फी प्रेमाला नकार दिला, तर तिच्या चेहऱ्यावर ॲसीड ओतून तिचा चेहरा कुरूप केला जातो. भर दिवसा बाजारात अंगावर रॉकेल ओतून त्या मुलीची निर्घृण हत्या केली जाते. मग तेव्हा कुठे जाते भारतीय संस्कृती? जर खरंच प्रेमाचा अर्थ माहीत नसेल, तर त्या स्त्रीला प्रेम करायचा अधिकार नाही. कवी कुसुमाग्रज म्हणतात,

'प्रेम भोगावर करावं
त्यातून अधिक त्यागावर करावं
प्रेम अर्जुनासारख्या राजपुरुषावर करावं
प्रेम कृष्णाच्या सुदर्शन चक्रावर करावं
तर त्याहून अधिक
सुदामासारख्या गरीब ब्राह्मणावरही करावं.'

आज स्त्रीला जगात दुय्यम स्थान दिले जाते. स्त्रीने कितीही प्रगती केली, आपल्या घरासाठी, आपल्या माणसांसाठी, संसारासाठी कितीही केले, तरी तिच्या करण्याला कोणीच महत्त्व देत नाही. असे असूनही हे सर्व विसरून स्त्री ही घरासाठी नेहमीच राब–राब राबत असते. पण त्या स्त्रीची काळजी कोणीही करत नाही.

आजच्या पिढीने तरी मुलगा, मुलगी भेदभाव करू नये. आजकाल मुली या मुलांबरोबरीने कामे करायला लागल्या आहेत. एवढेच नव्हे, तर प्रत्येक क्षेत्रात मुलींनी प्रगती केली आहे. शेवटी एवढेच म्हणावे लागेल,

भातुकलीच्या खेळामधला
राजा उदास हसला
खुडून कोवळ्या कळ्या
त्याने नवा इतिहास रचला
नराधमांनी सोनुलीचा आवाज बंद केला...
कुठे गेल्या रे चिमण्या
चिवचिवाट बंद झाला
चिवचिवाट बंद झाला!

ही परिस्थिती आणि काळाची पावलं ओळखून आपण वेळीच सावध झालं पाहिजे आणि स्त्रीचा सन्मान केला पाहिजे.

जीवन एक संघर्ष

पल्लवी अशोक माळी, बी. एस्सी., भाग – १

वैचारिक लेखन

जगातील प्रत्येक यशस्वी व्यक्तीच्या मागे एक कहाणी असते. आपल्या संघर्षाची सुरुवात आईच्या पोटातून होत असते. आईच्या उदरातून जन्म घेण्यासाठी संघर्षच करावा लागतो. जन्मास आलो तरी बाहेरील वातावरणाशी संघर्ष करावाच लागला.

मित्रानों! तुम्हांला तुमच्या जीवनात यशस्वी व्हायचे आहे का? मला माहीत आहे तुमच्या सर्वांचे उत्तर हो असेच असणार. मग तुम्हांला तुमच्या जीवनात संघर्ष करावा लागेल. हा संघर्ष आपण दुसऱ्याशी नव्हे; तर स्वत:शी करायचा आहे. जीवनात यश त्यालाच मिळतं जो संकटाचा सामना करतो.

श्री भगवान कृष्ण यांनी गीतेत सांगितले आहे,

''जीवन एक संघर्ष आहे आणि त्याचा
सामना प्रत्येक व्यक्तीला करायचा आहे''

मित्रानों! तुम्हांला माहीत आहे का? जगातील प्रत्येक यशस्वी व्यक्तीच्या मागे एक कहाणी असते. आपल्या संघर्षाची सुरुवात आईच्या पोटातून होत असते. आईच्या उदरातून जन्म घेण्यासाठी संघर्षच करावा लागतो. जन्मास आलो तरी बाहेरील वातावरणाशी संघर्ष करावाच लागला. जर आपण गप्प बसलो असतो, तर आपल्याला मृत घोषीत केलं असतं. म्हणून आपल्याला पहिल्यांदा रडावचं लागतं. मग मित्रांनो! आपण कुटुंबामध्ये लाडके बनलो. तिथून पुढे लहान गट, मोठा गट, पहिली ते पदवीपर्यंत शिक्षणासाठी संघर्ष करावा लागतो. पदवी नंतर नोकरी करण्याकरिता सुद्धा आपल्याला संघर्ष करावच लागतो.

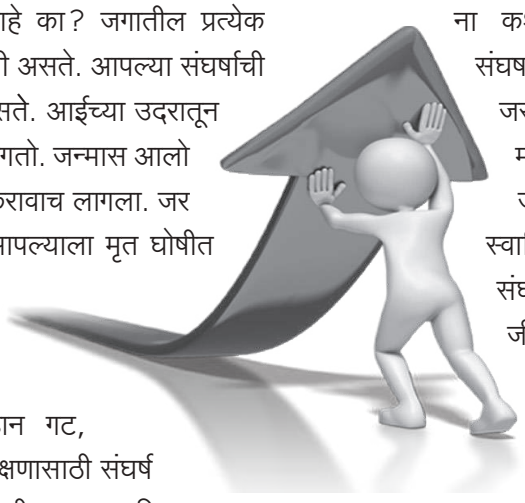

मित्रानों, विश्वास नांगरे–पाटील शिक्षणाची सोय नसताना बाहेर गावी जाऊन शिक्षण घेतात आणि वयाच्या २१ व्या वर्षी I.P.S. होतात.

''मन मैं हे विश्वास'' हे त्यांचे आत्मकथन वाचल्यावर संघर्ष करण्याची उर्जा आपल्यात येते. त्यांच्याही जीवनात खूप संकटे आली, पण त्यांनी त्या संकटाचा सामना केला. त्यांनी स्वत:शी संघर्ष केला, म्हणून त्यांना हे यश मिळाले. मित्रानों, संघर्ष माणसाला मजबूत बनवतो. मग तो किती पण कमजोर असू दे, संघर्षाशिवाय यशस्वी होता येत नाही. जीवनाचे दुसरे नावच संघर्ष आहे. संघर्षामुळेच आपला आत्मविश्वास वाढतो. कुणाला आपला जीव वाचवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, तर वाघाला जीव घेण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. जगण्यासाठी सर्वांना संघर्ष हा करावाच लागतो.

जीवन एक संघर्ष आहे. कुणाला वर्गात पहिला येण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, तर कुणाला नोकरी मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. आपल्या दैनंदिन जीवनात कशा ना कशासाठी संघर्ष हा करावाच लागतो. संघर्षाशिवाय आपलं जीवन पूर्ण होत नाही. जसे की, मिठाशिवाय जेवण. फक्त मीठ खाणं लोकांना आवडत नाही. परंतु जेवणात मीठ घातले, तर ते जेवण स्वादिष्ट होतं. तसेच आपण आपल्या जीवनात संघर्षाला आपला मित्र बनवले, तर आपले जीवन सुखमय होते. तेव्हा आपण आपल्या जीवनात यशस्वी होतो.

जीवनातील संघर्षाविषयी संजय गुप्ता म्हणतात,

''मुश्किले तो आती है जीवन में
मगर रास्ते भी बन जाते है।
डटकर सामना करते हैं जो मुश्किलों का
सामना करते हैं जो मुश्किलों का
सच्चे योद्धा वही कहलाते है
जीवन एक संघर्ष है मुश्किलो से भरा
कभी हार तो कभी जीत है
सच्चे शूरवीर वही कहलाते है;
जिनको मानवता से सच्ची प्रीत है।

महाराष्ट्राचा वाल्मिकी : गदिमा

मनोजकुमार राजेंद्र माळी, बी. ए., भाग – ३

व्यक्तिचित्र

गदिमांचे पूर्ण नाव गजानन दिगंबर माडगुळकर. त्यांचा जन्म १ ऑक्टोबर १९१९ रोजी सांगली जिल्हातील आटपाडी तालुक्यामधील शेटफळे या लहान गावी म्हणजे आजोळी झाला. या अगोदरची दोन बालके मरण पावली होती, म्हणून बनूताईने हे बालक तरी वाचावे यासाठी सोळा सोमवार नुसती खडीसाखर खाऊन केले होते.

महाराष्ट्राच्या दृष्टीने हे वर्ष महत्त्वपूर्ण ठरणारे आहे. जेष्ठ संगीतकार सुधीर फडके, महाराष्ट्राचे वाल्मिकी गीतकार ग.दि. माडगुळकर, महाराष्ट्राचे विलोभनीय व्यक्तिमत्त्व पु.ल. देशपांडे आणि बहुजनांच्या शिक्षणांसाठी आपले संपूर्ण आयुष्य पणाला लावणारे शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे या सर्व महान व्यक्तींचे हे जन्मशताब्दी वर्ष आहे. या लेखात गदिमांच्या कार्यकर्तृत्वाचा विचार करणार आहोत. गीतकार, कादंबरीकार, कथालेखक, पटकथालेखक, गीतरामायणकार, नाटककार, संपादक, उत्तम अभिनेता, चित्रपट निर्माता, आदर्श राजकारणी आणि देशाला स्वातंत्र्य मिळावे यांसाठी स्फूर्ती गीते लिहिणारे अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व म्हणजे गदिमा होय. मराठी साहित्याच्या क्षितिजावर त्यांनी शब्दरूपी रंगाची उधळण केली. आजही मराठी मनात त्यांचे स्थान अजोड आहे.

गदिमांचे पूर्ण नाव गजानन दिगंबर माडगुळकर. त्यांचा जन्म १ ऑक्टोबर १९१९ रोजी सांगली जिल्हातील आटपाडी तालुक्यामधील शेटफळे या लहान गावी म्हणजे आजोळी झाला. या अगोदरची दोन बालके मरण पावली होती, म्हणून बनूताईने हे बालक तरी वाचावे यासाठी सोळा सोमवार नुसती खडीसाखर खाऊन केले होते. गदिमांचा जन्म होताच मृत घोषित करण्यात आले. त्यांच्यासाठी खड्डाही खनण्यात आला. थोड्याच वेळात मातीआड केले जाणार होते. बेमालूम पणाचा काम गावातील सुईन किंवा जाणती स्त्री करीत असे. तिने शेवटचा प्रयत्न केला आणि गदिमांनी टाहो फोडला. अशी त्यांची कर्मकहाणी. हेच बाळ पुढे महाराष्ट्रात नावरूपाला आले. त्यांना गदिमा या शब्दात उल्लेख केलेला फार आवडे. या विषयी ते म्हणतात, '' मला ग.दि. माडगुळकर म्हणण्यापेक्षा 'गदिमा' हेच नाव जास्त आवडतं, कारण गदिमा म्हटलं की ते मला 'माँ की गोद मे' सारख वाटतं!''. त्यांचे बालपण अत्यंत हालकीत आणि प्रतिकूल परिस्थितीत माडगुळे येथे गेले. त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी आटपाडी, कुंडल आणि औंध या ठिकाणी भटकंती करावी लागली. दहावीच्या परीक्षेत गणित विषयात ते नापास झाले. घरच्या गरिबीमुळे त्यांना चरितार्थासाठी घर सोडावे लागले. काही दिवस त्यांनी वि.स. खांडेकर यांच्याकडे लेखनिकाचे काम केले. लहानपणापासून हरहुन्नरी असणाऱ्या गदिमांना लिहिण्याची, नकला करण्याची आवड होतीच. वि.स. खांडेकरांच्या सहवासात त्यांची वाचनाची आणि लिहिण्याची आवड प्रगल्भ होत गेली.

गदिमांचे मराठी साहित्यातील स्थान सर्वांत वरचे आहे. कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, पटकथा, संवाद, आत्मचरित्र असे विविधांगी साहित्यलेखन त्यांनी केले आहे. गदिमांच्या काही मोजक्या साहित्यकृतींचा येथे उल्लेख करता येईल. कविता – 'जोगिया', 'चार संगीतिका', 'काव्यकथा', 'गीतरामायण', 'गीत गोपाल', 'गीत सौभद्र', कथासंग्रह – 'कृष्णाची करंगळी', 'तुपाचा नंदादीप', 'चंदनी उदबत्ती', 'वेग आणि इतर कथा', 'थोरली पाती', बोलका शंख', कादंबरी – 'आकाशीची फळे', 'उभे आडवे धागे' आत्मचरित्रपर –

'मंतरलेले दिवस', 'वाटेवरल्या सावल्या', नाटक – 'युद्धाच्या सावल्या', 'परचक्र', प्रवासवर्णन – कलावंताचे आनंद पर्यटन', मराठी चित्रपटासांठी लिहिलेली गीते 'चैत्रगबन' या काव्यसंग्रहात उपलब्ध आहेत. तर मराठी चित्रपटासाठी लिहिलेल्या चित्रकथा 'तीन चित्रकथा' या पुस्तकात संग्रहीत झाल्या आहेत. स्वातंत्र्याच्या संग्रामात अनेकांना प्रेरणा देण्यासाठी त्यांनी कवणे आणि पोवाड्यांची रचना केली. असे त्यांचे चौफेर लेखन आहे. प्रतिभेचे अलौकिकत्व, सहजसोपी भाषाशैली, शब्दावरील असामान्य प्रभुत्व, काव्यातील गेयता, लयताल व नादानुप्रास, भावसंपन्नता आणि मराठी मनाला सदैव मोहिनी घालणारी त्यांची आशयघन रचना यामुळे ते श्रेष्ठ साहित्यिक ठरले. संत, पंत, तंत कवितेचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. याची प्रचिती त्यांच्या काव्यलेखनावरून येते. त्यांच्या 'गीतरामायण' या रचनेने अक्षरश: लोकांना वेड लावले होते. हिंदी, बंगाली, तेलगू, कानडी भाषेत गीतारामायणाचा अनुवाद झाला. गीतरामायणाच्या लोकप्रियतेमुळे लोकांनी त्यांना आदरपूर्वक 'महाराष्ट्राचे वाल्मिकी' ही पदवी दिली.

मराठी चित्रपट सृष्टीत लेखक आणि कवी या नात्याने सर्वांना भक्कम आधार देणारे ठरले. त्यांनी लिहिलेल्या चित्रकथामुळे अनेक चित्रपटांनी मराठी मनाला वेढ लावले. 'पुढचं पाऊल', 'बाळा जो जो रे', 'लाखाची गोष्ट', 'पेडगावचे शहाणे', 'उन पाऊस', 'मी तुळस तुझ्या अंगणी', 'जगाच्या पाठीवर', 'संथ वहाते कृष्णामाई' मराठी चित्रपटाबरोबरच त्यांनी हिंदी चित्रकथा ही लिहिल्या आहेत. 'तूफान और दिया', 'दो आँखे बारह हाथ', 'गूँज उठी शहनाई' हे हिंदी चित्रपट विशेष करून गाजले. त्यांली लिहिलेल्या गीतांची जादू आजही मराठी मनावर कायम आहे. 'विठ्ठला तू वेडा कुंभार', 'उद्धवा अजब तुझे सरकार', 'एक धागा सुखाचा', 'यशवंत हो जयवंत हो', 'ऐन दुपारी यमुनातिरी', 'आई मला नेसव शालू नवा', 'बाई मी पतंग उडवीत होते', 'बुगडी माझी सांडली गं', 'फड सांभाळ तुऱ्याला आला', 'तुला पाहते रे', 'चांदोबा चांदोबा भागलास का', 'झुक झुक झुक झुक अगीनगाडी', 'गोरी गोरी पान', 'नाच रे मोरा' यासारख्या भक्तीगीतांपासून बडबड गीतापर्यंतची गीतरचना त्यांनी केली. गदिमांचे चित्रपट सृष्टीतील कार्य अद्वितीय आहे. पटकथा – मराठी ८०, हिंदी २३, कथा – मराठी ४४, हिंदी १०, गीते – १४५, संवादलेखन – मराठी ७६, हिंदी ०५ अभिनय – मराठी २४, हिंदी ०१ हा त्यांच्या चित्रपट सृष्टीतील योगदानाचा आलेख बरच काही सांगून जातो. गीतरचनेचा सुंदर घाट, साधीसोपी गीतरचना आणि रचनेवरील मराठमोळी संस्कार यामुळे त्यांची गीते चिरंजिवी ठरली आहेत. कथा, पटकथा, संवादलेखन अशी विविधांगी रचना करणारे गदिमा मराठी मनात आपले कायमचेच घर करून राहिले आहेत.

साहित्यिक, कलावंत याचबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय जीवनातील स्थान त्यांचे अढळ आहे. १९६२ ते १९७४ जवळ–जवळ बारा वर्षे विधानपरिषदेचे ते सदस्य होते. महाराष्ट्र राज्य सास्कृंतिक मंडळाचे सदस्य म्हणून त्यांची नेमणूक करण्यात आली होती. १९६९ च्या ग्वाल्हेर येथील आखिल भारतीय नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष आणि १९७३ मध्ये यवतमाळ येथे झालेल्या आखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षस्थान त्यांनी भूषवले होते. त्यांच्या कार्याची दखल घेत भारत सरकारने १९६९ साली त्यांना 'पद्मश्री' या किताबाने सन्मानित केले. या खेरीज त्यांना नामवंत संस्थानी पुरस्कार देऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव केला.

महाराष्ट्राच्या मातीत अनेक नररत्ने जन्माला आली, त्यातीलच एक रत्न म्हणजे गदिमा. त्यांच्या जीवनाचा प्रवास अनेकांना प्रेरणादायी ठरला आहे. लहानपणापासून साहित्य आणि कलेची आवड असणाऱ्या गदिमांनी आयुष्यभर कलेची उपासना केली. प्रचंड कष्ट सोसत मराठी मनाला आनंद देण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांची लेखणी साहित्याच्या आणि कलेच्या अनेकविध अंगाना स्पर्श करीत राहिली. असे असले तरी मराठी मनात त्यांची ओळख गीतकार आणि गीतरामायणकार म्हणूनच राहिली. हे वर्ष त्यांच्या जन्मशताब्दीचे वर्ष आहे. या निमित्ताने येथे नमूद करावे लागेल की, मराठी मनात गदिमांचे स्थान सर्वकालीक चिरंतर आहे.

मनातलं वादळ

प्रणाली राजेंद्र पाटील, बी. ए., भाग – २

आत्मकथनपर लेखन

आई–बाबांचा आधार बनून जबाबदारीने सगळी कामं करणं अन् मोठा भाऊ या नात्याने छोट्या बहिणींची काळजी घेणं. त्यांचे लाड पुरवणं. सगळ्यांची काळजी घेत त्यांची मन जपणं. घरच्यापासून मित्रांपर्यंत सर्वांना आनंदी ठेवणं.

''ना जी सके यहाँ
ना मर सके यहाँ
हसने की बात छोडो
न रो सके यहाँ''

असचं माझ्या आयुष्याचं झालयं. जिथं मला मनापासून हसता येत नाही अन् मनसोक्त रडताही येत नाही. जगायचं तरी कसं असा वेळोवळी सतावणारा प्रश्न मला भंडावून सोडतो. आतून रडत असताना सगळ्यांसमोर हसणार माझं मन यांची सांगड घालत मी जगतोय.

आजकाल मुलांच्या शाळेचा पहिला दिवस म्हणजे आई–बाबांचीच अधिक धावपळ असते. मुलाचं आवरण्यापासून ते शाळेतील वर्गामध्ये नेऊन बसवे पर्यंत मॅडमला, बाळाकडे लक्ष द्या असं सांगूनही त्यांच्या हातातून हात न सुटणारे बाबा अन् दुसरीकडं शाळेच्या पहिल्या दिवशी अर्ध्या रस्त्यात सोडून घरी जाणारे माझे बाबा यातलं अंतर माझ्या मनाला कधी मोजता आल नाही. असचं काहीस माझं बालपण गेलं. नववी–दहावीतच मला जबाबदारीच भान आलं.

आई–बाबांचा आधार बनून जबाबदारीने सगळी कामं करणं अन् मोठा भाऊ या नात्याने छोट्या बहिणींची काळजी घेणं. त्यांचे लाड पुरवणं. सगळ्यांची काळजी घेत त्यांची मन जपणं. घरच्यापासून मित्रांपर्यंत सर्वांना आनंदी ठेवणं. यातच स्वत:ला समावून घेतलं. स्वत:साठी न जगता दुसऱ्यासाठी जगत राहिलो.

एक दिवस असा आला की, माझ्या पायाखालची वाळूच सरकली. क्षणभर तर वाटलं आता आपल्या जगण्यात अर्थ नाही. या कठीण प्रसंगात स्वत:ला सावरत गेलो. तो क्षण घर उद्ध्वस्त करणारा होता. वादळी वाऱ्यानं घराचा छत उडून गेला. घर बेवारस्या सारखं दिसत होतं. आई–बाबा, बहिणींना माझ्या आधाराची गरज होती. सश्यासारखं घाबरलेलं माझं मन हळूहळू धीट होत गेलं. सगळं ठिक होईल अशी मनाची समजूत घातली. माझ्या कर्तव्याच्या जबाबदारीतून मी घराला सावरलं. निराधार घराला आधार दिला. याचं समाधान मनाला मिळत होतं.

सगळ्यांना जपत जपत मी मात्र एकाकीपणाचं जीवन जगत होतो. दुनियेच्या गर्दीमध्ये मी एकटाच हरवलो होतो. एक दिवशी आई मला म्हणाली,

''आजून बापाच्या जीवावर जगतोस. तुला लाज वाटायला हवी.''

''आईऽ तू कोणास बोलते?''

''इथ कोणी आहे का?''

''तू मला बोलतेस.''

''हो, तुला बोलते.''

आईच्या बोलण्यानं माझं मन चकरावून गेलं. माझं मन वाऱ्यावर लागलं. 'कशासाठी जगतो आहोत आपण?' या प्रश्नानं डोक ठणकावून सोडलं. ज्या आईन आपलं ओझ नऊ महिने वाहिलं. जन्म दिला. लहानाच मोठ केलं. ती आईच आपल्यावर आरोप करीत आहे. याची बोचणी मनाला लागून राहिली.

आई–बाबांना एखांदी गोष्ट तळमळीनं सांगावी अन् त्यानी म्हणावं ''तुला यातल काय कळतं? आमच्यापेक्षा मोठा झालास का? आम्हांला कळतयं काय करायचं? ते तू सांगू नको?'' या बोलण्यानं मन आपल्याच घरापासून तुटत होतं. आई–बाबांच्या वयाचा अन् अनुभवाचा आदर करीत होतो. पण मला काहीच समजत नाही, हे कसं शक्य आहे. की त्यांना मला समजूनच घ्यायचं नाही. या वेदना मनाला डागण्या देत होत्या. जांनी बोट धरून चालायला शिकवलं. त्यांच्याकडूनच झालेली उपेक्षा असाह्य करीत होती.

माझचं जगणं असं आहे की, माझ्या सारख्यांच असचं. हे कोड उलगडणार नव्हतं. ते काहीही असो, पण आई–बाबांनी समजून घ्यायला हवं. मुलांनाही काही स्वतंत्रपणे जगण्याचा अधिकार आहे. विचार आहेत. भावना आहेत. स्वत:च असं

जग आहे. याच्याशी काहीच त्यांना देणं–घेणं नाही. तरी कधी वाटतं आपल्यातला संवाद हारवलाय, की, आमच्यातील दोन पिढ्यातील अंतर.

घरच्या परिस्थितीमुळं, आयुष्यात येणाऱ्या चढ–उतारामुळं अन् त्यातचं जन्मदात्या स्वत:च्या आई–बाबांनी समजून न घेतल्यामुळं, आयुष्य जगायचं तरी कसं? या प्रश्नांचे वादळ मनात असताना मी जगतोय. माझ्या मनातलं वादळ आई–बाबांना समजावं. आयुष्यात हसत–खेळत जगावं. एवढचं मागण मी देवाकडं मागत नसून, ज्या आई–बाबांना मी देव मानतो. त्यांच्याकडं मागतोय. माझ्या आई–बाबांसोबत सर्व आई–बाबांना माझं सांगणं आहे. तुमच्या प्रेमाच्या वेलीवर उमललेल्या फुलांना तुम्ही जीवापाड जपत लहानाच मोठं केल. आज तेच फूल तुमच्या प्रेमाला परक झालयं. त्याला मायेच पाणी घाला. वात्सल्याचं खत पुरवा अन् त्यांना तुमच्या अंगाखांद्यावर डोलू द्या.

माणूस वागणं विसरला.....

पौर्णिमा संभाजी गुजले, बी.ए., भाग – १

स्त्री पुढे त्याचा पाय मागे पडला
अन् तो माणूस म्हणून वागणं विसरला...

साडीच्या देशात बाई जीन्स मध्ये वावरली
लोकांना वाटले भारतीय संस्कृती हरवली
ही स्त्रीचं आहे पुरुषांची वाली
तिचं आहे मेनका अन् काली
अरे तुचं आज मानसिक रोगी झाला
माणूस माणूस म्हणून वागणं विसरला.

चुलीपुरती मर्यादित ती आज चंद्रावर पोहचली
यश शिखराकडे तिने पावले रोवली
माणसाच्या त्रासाने ती त्रस्त झाली
तरी नारी ती मागे नाही वळली
अरे तुच अनिष्ठ रुढीत अडकला
माणूस माणूस म्हणून वागणं विसरला.

तुझ्यासाठी वेस्टर्न कल्चर
तिला मात्र बदनाम केले
या जगाची तिचं आज राणी झाली
अरे माणसा तुला तिची किंमत नाही कळाली
तरीही ती तुझ्यासाठी आई, बहीण, बायको, मुलगी झाली
तुच नराधमा तिला आडवा आला
माणूस माणूस म्हणून वागणं विसरला.

तुच झाला रावण, कंस होऊन मारहाण केली
रामाच्या युगात सीतेनेही अग्निपरिक्षा दिली
शिवाजीला घडवणारी आई जिजाऊ झाली
ब्रिटिशांमुळे राणी झाशी घडली
अरे तुच कलियुगात क्रूर झाला
माणूस माणूस म्हणून वागणं विसरला.

मा. प्रा. (डॉ.) गो. मा. पवार यांना आदरांजली

सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी तालुक्यातील पानगाव या खेडेगावात गो. मां. चा जन्म १३ मे १९३२ साली एका सामान्य कुटूबांत झाला. मराठवाडा विद्यापीठातून पीएच.डी. केली तर अमरावती, औरंगाबाद आणि कोल्हापूर या ठिकाणी जवळपास ३३ वर्षे अध्यापन सेवा केली.

गो. मा. तथा गोपाळराव मारूती पवार हे मराठीतील ज्येष्ठ साहित्यिक व समीक्षक म्हणून ओळखले जातात. मंगळवार दिनांक १६/०४/२०१९ रोजी पहाटे सव्वापाच वाजता वयाच्या ८८व्या वर्षी गो. मा. आपल्यातून निघून गेले आणि मराठी साहित्य क्षेत्रावर शोककळा पसरली. साहित्याचा आधारवड कोसळला. हजारो विद्यार्थ्यांचा, हितचिंतकांचा, साहित्यिकांचा त्यांच्याशी होणारा संवाद थांबला, चर्चा थांबली. सरांचा साहित्य विश्वाला जसा आधार होता तसाच त्यांचा नैतिक धाकही होता. त्यांच्या अचानक जाण्याने मराठी साहित्य विश्व व त्यांचे विद्यार्थी पोरके झाले.

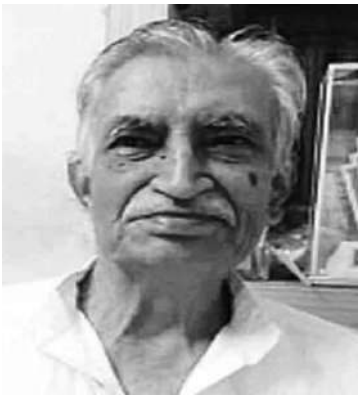

डॉ. गो. मा. पवार यांनी मराठी साहित्य व समीक्षणाबरोबरच महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे जीवनकार्य व साहित्याच्या संदर्भात विशेष अभ्यास केला होता. मराठी साहित्य क्षेत्रामध्ये विनोदाच्या सैध्दांतिक मीमांसेची नवी वाट त्यांनी तयार केली. विनोद–तत्व व स्वरुप, मराठी विनोद–विविध आविष्कार रुपे, निवडक फिरक्या, निवडक मराठी समीक्षा या समीक्षात्मक ग्रंथांची रचना केली.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचेवर विशेष प्रेम असणारे डॉ. गो.मा. यांनी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे–जीवन व कार्य, निवडक महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे–भारतीय साहित्याचे निर्माते, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे–समग्र वाङ्.मय खंड १ व २, द लाईफ ॲण्ड वर्क्स ऑफ महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे इ. पुस्तकांचे लेखन व संपादन केले.

सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी तालुक्यातील पानगाव या खेडेगावात त्यांचा जन्म १३ मे १९३२ साली एका सामान्य कुटूबांत झाला. मराठवाडा विद्यापीठातून पीएच.डी. केली तर अमरावती, औरंगाबाद आणि कोल्हापूर या ठिकाणी जवळपास ३३ वर्षे अध्यापन सेवा केली. अखिल भारतीय साहित्य महामंडळ, मराठवाडा साहित्य परिषद व महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ इत्यादी मंडळांवर त्यांनी कार्य केले आहे. आजतागायत जवळपास १६ ग्रंथांचे लेखन आणि ६० शोधनिबंध प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली १० विद्यार्थ्यांनी पीएच.डी. पदवी संपादन केलेली आहे. शिवाजी विद्यापीठातील मराठी विभागाचे विभाग प्रमुख म्हणून ते जास्त ओळखले जातात. या काळात शिवाजी विद्यापीठात मातब्बर प्राध्यापकांचा समुह होता. त्यात डॉ. मो. मा. पवार, डॉ. चंद्रशेखर जहागीरदार, प्रकाश देशपांडे–केजकर, डॉ. माया पंडित, डॉ. अशोक चौसाळकर, डॉ. गोपाळ गुरू इत्यादी प्राध्यापक होते. यांच्या सोबत हजारो विषयांवर वैचारिक देवाण–घेवाण होत होती. त्यामुळे डॉ. गो. मा. पवारांच्या ज्ञानाची धार कधी उतरली नाही.

डॉ. गो. मा. पवार यांच्या निधनाचे वृत्त समजताच सोलापूरात प्राचारासाठी आलेले राष्ट्रवादी कॉंग्रेसचे अध्यक्ष शरद पवार यांनी तत्काळ गो. मां. च्या निवासस्थानी जाऊन त्यांच्या पार्थिवाचे दर्शन घेतले आणि 'डॉ. पवार यांच्या निधनामुळे मराठी साहित्य व संस्कृती क्षेत्राचे मोठे नुकसान झाले' अशा शब्दात आपली प्रतिक्रिया व्यक्त केली. तर माजी केंद्रीय मंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांनी श्रध्दांजली वाहताना 'डॉ. गो. मा. पवार यांच्या रूपाने मराठी सारस्वताच्या दरबारातील संत निघून गेला असे मत व्यक्त केले.'

त्यांना आजपर्यंत अनेक पुरस्कार मिळाले. त्यात साहित्य अकादमी पुरस्कार–नवी दिल्ली, भैरूरतन दमाणी पुरस्कार–सोलापूर, शिवगिरीजा प्रतिष्ठान पुरस्कार–कुर्डुवाडी, रा. ना. चव्हाण प्रतिष्ठानचा महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे पुरस्कार, पद्मश्री विखे–पाटील साहित्य पुरस्कार–प्रवरानगर, महाराष्ट्र फौंडेशन मराठी साहित्य पुरस्कार–मुंबई, महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट वाङ्.मयीन पुरस्कार–मराठवाडा, साहित्य परिषदेचा यशवंतराव चव्हाण पुरस्कार–औरंगाबाद इ. पुरस्कार देऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव करण्यात आलेला आहे.

डॉ. बापूजी साळुंखे जन्मशताब्दी व महाविद्यालय सुवर्ण महोत्सव वर्ष : विविध कार्यक्रम

शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त काढण्यात आलेल्या रॅलीत महाविद्यालयाचे विद्यार्थी, प्राध्यापक लेझिम पथक

शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त लेझिम खेळताना लेझीम पथक, विद्यार्थिनी व प्राध्यापक वृंद

शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त काढलेल्या रॅलीची सांगता करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

महाविद्यालय सुवर्ण महोत्सव – बैठकीत मार्गदर्शन करताना डॉ. श्रीपाद जोशी, अध्यक्षस्थानी मा. श्रीमंत इंद्रजीतराजे डफळे

महाविद्यालय सुवर्णमहोत्सव उद्घाटन समारंभ कार्यक्रमात प्रास्ताविक करताना डॉ. व्ही. एस. ढेकळे तर अध्यक्षीय भाषण करताना संस्थेच्या सचिवा मा. प्राचार्या शुभांगी गावडे

अभिवादन... आणि विशेष दिन...

संस्थामाता सुशिलादेवी साळुंखे स्मृतीदिनानिमित्त अभिवादन करताना प्राध्यापक वृंद

सावित्रीबाई फुले जयंती निमित्त अभिवादन व त्यांच्या जीवन कार्यावर व्याख्यान देताना प्रा. पांडुरंग वाघमोडे

जागतिक महिला दिनानिमित्त मार्गदर्शन करताना मा. सौ. गायत्रीदेवी शिंदे, मा. श्रीमंत ज्योत्स्नाराजे डफळे व प्राचार्य

मराठी राजभाषा गौरव दिन प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

राष्ट्रीय गणित दिन प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

विश्व हिंदी दिन निमित्त मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

शिक्षक दिनानिमित्त मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

लोकसंख्या दिनानिमित्त व्याख्यान देताना डॉ. श्रीकांत कोकरे, अध्यक्ष डॉ. व्ही. एस्. ढेकळे सोबत डॉ. सोमनाथ काळे

भित्तीपत्रिका.....! विविध विभागांच्या.....

इतिहास विभागातर्फे आयोजित भित्तीपत्रिकेच्या उद्घाटन प्रसंगी प्राध्यापक व विद्यार्थी

वाणिज्य विभागातर्फे आयोजित भित्तीपत्रिकेच्या उद्घाटन प्रसंगी प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे, प्राध्यापक व विद्यार्थी

इंग्रजी विभागातर्फे आयोजित भित्तीपत्रिकेच्या उद्घाटन प्रसंगी प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे, प्राध्यापक व विद्यार्थी

राज्यशास्त्र विभागातर्फे आयोजित भित्तीपत्रिकेच्या उद्घाटन प्रसंगी प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे, प्राध्यापक व विद्यार्थी

भूगोल विभागातर्फे आयोजित भित्तीपत्रिकेच्या उद्घाटन प्रसंगी प्राध्यापक व विद्यार्थी

गणित विभागातर्फे भित्तीपत्रिकेचे वाचन करताना विद्यार्थिनी

कवी दुष्यंतकुमार जन्मदिवस व हिंदी दिवस या भित्तीपत्रिकेच्या उद्घाटन प्रसंगी प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे, डॉ. श्रीकांत कोकरे, प्रा. टोंगारे, प्रा. पडोळकर, प्रा. श्रीमती. देशमुख, सिने कलाकार श्रध्दा गायकवाड व विद्यार्थी

पदवी प्रमाणपत्र वितरण समारंभ

पदवी प्रमाणपत्र वितरण समारंभ प्रसंगी ध्वज घेऊन येताना
प्रा. आर. डी. कारंडे व विद्यार्थिनी

पदवी प्रमाणपत्र वितरण समारंभात प्रास्ताविक करताना
प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

पदवी प्रमाणपत्र वितरण समारंभात अध्यक्षीय भाषण करताना
प्राचार्य डॉ. एस. वाय. होनगेकर

पदवी प्रमाणपत्र वितरण समारंभात मान्यवर, प्राध्यापक व
पदवीप्राप्त विद्यार्थी

नॅक पिअर टीम व्हीजिट (थर्ड सायकल)

ग्रंथालयाचे मूल्यांकन करताना नॅक पिअर टीम प्रमुख
डॉ. व्यास पी. एच. (कुलगुरू, एम. एस. विद्यापीठ, बडोदा)

विद्यार्थ्यांशी संवाद साधताना नॅक पिअर टीम चे प्रमुख
डॉ. व्यास पी. एच. (कुलगुरू, एम. एस. विद्यापीठ, बडोदा)

नॅक पिअर टीम च्या सोबत सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केलेले
विद्यार्थी व प्राध्यापक

नॅकचा अहवाल सादर करताना नॅक पिअर टीम व महाविद्यालयाचे
प्राचार्य डॉ. मिलींद हुजरे, डॉ. व्ही. एस. ढेकळे व डॉ. श्रीकांत कोकरे

शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त राज्यस्तरीय मैदानी क्रीडा स्पर्धा

राज्यस्तरीय मैदानी स्पर्धांच्या उद्घाटन प्रसंगी मान्यवरांचे स्वागत

राज्यस्तरीय मैदानी स्पर्धांच्या उद्घाटन प्रसंगी बोलताना मा. विक्रमदादा सावंत व व्यासपीठावर उपस्थित मा. सौ. शुभांगी गावडे व मान्यवर

महाविद्यालयात आयोजित मैदानी क्रीडा स्पर्धांमधील एक झलक

मैदानी क्रीडा स्पर्धांमध्ये प्रथम आलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र वितरण करताना मा. प्राचार्य शुभांगी गावडे व मान्यवर

मैदानी क्रीडा स्पर्धांचे प्रमाणपत्र वितरण करताना मान्यवर व प्राध्यापक

मैदानी क्रीडा स्पर्धांमध्ये प्रथम आलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र प्रदान करताना मान्यवर, प्राचार्य व महाविद्यालयाचे प्राध्यापक

क्रीडा नैपुण्य

सांगली झोनल बॅडमिंटन स्पर्धेत प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक वितरण करताना प्रमुख पाहुणे डॉ. शिवकुमार मोगले

खो-खो च्या संघासोबत प्रा. एस. एस. चव्हाण, प्रा. श्रीमंत ठोंबरे

विशेष उपक्रम...

कायदेविषयक शिबीरात मार्गदर्शन करताना सौ. एस. आर. पाटील (दिवाणी न्यायाधीश, क. स्तर, जत) व न्यायाधीश मा. वाघमारे साहेब

राजे रामराव दिन प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्रा. पी. आर. वाघमोडे, व्यासपीठावर मा. श्रीमंत ज्योत्स्नाराजे डफळे

सामाजिक सोहळ्याच्या निमित्ताने वृक्ष भेट देताना मा. तुषार ठोंबरे (उपविभागीय अधिकारी, जत) व मान्यवर

वाचन कट्ट्याचे उद्घाटन प्रसंगी मा. प्राचार्य प्रमोद पोतनीस, प्राचार्य व्ही. एस. ढेकळे, प्राध्यापक व विद्यार्थी

संविधान दिन समारंभनिमित्त प्रा. सी. वाय. माने-पाटील यांचे व्याख्यान

हेनान विद्यापीठ, चीन येथे सादरीकरण करताना डॉ. संजय लठ्ठे

शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त जिल्हास्तरीय सांस्कृतिक स्पर्धा (कनिष्ठ विभाग)

विद्यार्थी सांस्कृतिक महोत्सव प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

विद्यार्थी सांस्कृतिक महोत्सवाचा आस्वाद घेताना मान्यवर व विद्यार्थी

सांस्कृतिक महोत्सवात मंगळागौर नृत्य सादर करताना विद्यार्थिनी

सांस्कृतिक महोत्सवामध्ये शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे यांच्या जीवनावरील एकांकिकेचे सादरीकरण

स्वच्छता सर्वेक्षणात पथनाट्य सादर करताना विद्यार्थी

राज्यस्तरीय सांस्कृतिक महोत्सवात मा. अभयकुमार साळुंखे यांच्या हस्ते पारितोषिक स्विकारताना राजे रामराव महाविद्यालयाचा संघ

सांस्कृतिक महोत्सवात नृत्य, एकांकिका, तबला वादन व पथनाट्य सादर करताना विद्यार्थी

अग्रणी महाविद्यालय योजने अंतर्गत आयोजित कार्यशाळा

अग्रणी महाविद्यालय योजने अंतर्गत गणित विभाग आयोजित 'स्पर्धा परीक्षा व सामान्य गणित' या विषयावर कार्यशाळेत बोलताना प्रा. प्रभाकर पाटील व मा. चंद्रकांत बाबर

अग्रणी महाविद्यालय योजने अंतर्गत कार्यशाळेसाठी उपस्थित विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र देताना मा. चंद्रकांत बाबर व कार्यशाळेसाठी उपस्थित प्राध्यापक व विद्यार्थी

अग्रणी महाविद्यालय योजनेअंतर्गत भाषा विभाग आयोजित पत्रकारिता व अनुवाद या विषयावरील एकदिवसीय कार्यशाळेत मार्गदर्शन करताना मा. प्रकाश मुंज, उपसंपादक दै. लोकमत, कोल्हापूर व डॉ. प्रभावती पाटील

अग्रणी महाविद्यालय योजनेअंतर्गत राज्यशास्त्र विभाग आयोजित लोकशाही निवडणुका व सुशासन या विषयावरील एकदिवसीय कार्यशाळेत मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे व प्रा. चंद्रसेन मानेपाटील

हिंदी विभाग

मैं आजाद हुई हूं
सूरज गया है मेरे कमरे में
अंधेरा मेरे पलंग के नीचे छिपते-छिपते
पकडा गया है
धक्के लगाकर बाहर कर दिया गया है उसे
धूप से तार-तार हो गया है वह

- रमणिका गुप्ता
(२२ अप्रैल १९३०-२६ मार्च २०१९)
भावपूर्ण श्रद्धांजली !

विभागीय संपादक : प्रा. सतीशकुमार पडोळकर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	विद्यार्थ्याचे नाव	पान नं.
१.	अंधविश्वास	श्रद्धा तानाजी शिंदे, रेणुका सुरेश बामणे, बी. ए. भाग–१	३९
२.	जल है तो कल है...	श्रद्धा तानाजी शिंदे, बी. ए. भाग–१	४२
३.	ऐ जिंदगी	विकास शामराव गावड़े, बी.ए. भाग – २	४४
४.	स्त्री भ्रूण हत्या : एक सामाजिक अभिशाप	कविता कुंडलिक मराठे, बी.ए. भाग – २	४५
५.	शेर–ए–शायरी	कविता कुंडलिक मराठे, बी. ए. भाग – २	४७
६.	माँ तेरी याद आती है।	विशाल माने, बी. ए. भाग – १	४७
७.	उम्मीद की किरण	साक्षी कोळी, बी. ए. भाग–२	४८
८.	आज की राजनीति	सलमान भोला मुल्ला, बी.सी.ए. भाग – ३	४९
९.	दोस्ती	साक्षी कोळी, बी. ए. भाग – २	५०
१०.	वक्त	तनुजा खंडू पाटील, बी. ए. भाग – १	५१
११.	उम्र	वर्षा निवास पाटील, एम्.एस्सी. भाग – २	५१
१२.	नारी पर खून का छिडकाव	बाबर सुषमा, बी. ए. भाग – २	५२
१३.	वाद–विवाद संवाद की प्रवृत्ति के शीर्ष	सिमरन सलिम शेख, बी. ए. भाग – १	५३
१४.	उस वक्त की बात	समृद्धी अनिल चव्हाण, बी. कॉम. भाग – १	५५
१५.	मशहूर एक्टर : कादर खान	अमर दिगंबर छत्रे, बी. ए., भाग – १	५६
१६.	कोशिश	तनुजा खंडू पाटील, बी. ए. भाग – १	५८
१७.	कानून बदलने से समाज का नजरियाँ नही बदलता – प्रो. आर. राज राव	कोमल नारायण बाबर, बी. ए. भाग – २	५९
१८.	'नव आलोचनाशास्त्र की खोज 'आलोचना और आलोचना'	विलास गोपाळ पवार, बी. ए., भाग – १	६१
१९.	यादों के झरोखों से....	राहुल आप्पासो माळी, बी. ए. भाग – २	६३
२०.	आवाहन	दरेप्पा अशोक अजनाळकर, बी. ए. भाग–१	६४
२१.	क्या भरोसा...	कविता कुंडलिक मराठे, बी. ए. भाग – २	६४

अंधविश्वास

श्रद्धा तानाजी शिंदे, बी. ए. भाग–१,
रेणुका सुरेश बामणे, बी. ए. भाग–१

एकांकी

पापा, यह सब झूठ है। ये सच नहीं है, ऐसा नहीं होता। यह सब उस स्वामी की हम जैसे लोगों से सिर्फ और सिर्फ पैसे निकालने की चाल है। उनका हेतू हम जैसे लोगों को बरबाद करना यही होता है।

पात्र :

गोविंद – पिता शालू – माँ
रोशनी – बेटी सुमित – बेटा देवाप्पा – मांत्रिक

(गोविंद और शालू बातचीत करने के लिए बाल्कनी में बैठे है)

शालू : सुनिये, जी पड़ोस के नथुराम भाईसाहब के पैसे जो हमने लिए थे वे वापस उनको दिये है की नही? इसलिए बोली की रोशनी के कॉलेज की फीस् जो देनी है।

गोविंद : अभितक नही दिये।

शालू : (गुस्से में) क्या? अभी तक नही दिये? और जो परसो गेहूं बिकने के बाद जो पैसे मिले थे वो कहाँ गये?

गोविंद : (गुस्से में अपनी पत्नी के ओर देखते हुए कहाँ) कहाँ गए मतलब? परसो रोशनी की कॉलेज की फीस् भर दी, घर में दिवाली का सामान कौन लाया था? और परसों देवी माँ के मेले में जो बकरी की बली दी उसके लिए पैसे कहासें आए?

शालू : पैसे है इसलिए उसको उड़ाना चाहिए क्या? उड़ा दिये तो पैसे कैसे रहेंगे?

गोविंद : (धीमी आवाज में) मुझे क्या पैसे उड़ाने में बड़ा मजा आता है क्या? कितनी भी बचत करो तब भी पैसे बचते ही नही।

(इतने में सुमित ऑफीस से घर आता है। अपनी बॅग सोफे पे रखके अपनी माँ को कहता है)

सुमित : (अपनी धीमी, थकी आवाज में) माँ मुझे एक ग्लास पानी दोगी क्या?

शालू : (पानी का ग्लास सुमित को देते समय) आज बहुत देर कर दी घर आने में? ज्यादा काम था क्या आज ऑफीस में?

सुमित : नहीं माँ आज दोस्तों के साथ बाहर गया था इसलिए आने में देर हो गई।

शालू : हाँ ये बात है ठीक है। तेरे लिए रोशनी को चाय बनाने के लिए बताती हूँ। (रोशनी को आवाज देती है और चाय बनाने के लिए बताती है।)

गोविंद : (सुमित को कहता है) काम पर जाने के बाद सिर्फ काम ही करो। दोस्तों के साथ बाहर जाने के लिए ऑफीस खत्म होने के बाद भी जा सकते हो।

शालू : सुनिए जी, एक दिन दोस्तों के साथ घुमने के लिए गया तो क्या हुआ? और वैसे भी ओ तो ऑफीस खत्म होने के बाद ही बाहर गया था। ऐसे ही नहीं गया था। अच्छा बेटा है मेरा। सुनो, बेटा तुम्हारी तनखा कब मिलेगी? (सुमित को कहती है।)

सुमित : चार या पाँच दिन में होगी। क्यों माँ क्या हुआ?

(रोशनी चाय लेकर आती है, और चाय लेते समय कहता है)

शालू : ऐसी कोई बात नही है। वो रोशनी के कॉलेज में पैसे देने थे।

सुमित : परसों ही पिताजी नें रोशनी की फीस् भर दी थी ना। अब और कौन सी फीस्? और फीस् देनी ही है तो पिताजी के पास होंगे पैसे वो दे देंगे।

शालू : उनके पास पैसे होते तो तुम्हारे पास माँगती क्या?

सुमित : देखो माँ गेहू बिकने के बाद सिर्फ एकही महीना हुआ है। गेहू बिकाने के बाद जो पैसे मिले थे वो पैसे पिताजी के पास होंगे।

गोविंद : पता नहीं की क्या हुआ है? पिछले दो–तीन साल से हमारे खेत में इतना अच्छा अनाज आता है और तुम भी नौकरी करते हो, फिर भी सब पैसा किधर जाता है कुछ भी समज में नहीं आ रहा है। क्या बताऊँ?

रोशनी : (सोफे पे बैठते समय) पिताजी खर्चा बहुत ही बढ

गया है, इसमेंसे पैसे कहाँ से बचेंगे?

सुमित : फिर भी रोशनी, हर साल ६०-७० हजार के गेहू होते है। इतना पैसा मतलब खाना खाने जैसा काम नही है।

शालू : सुनिये जी, इस साल दो-तीन महीने के पहले सोना जो लिया था ना? उसके लिए भी तो कितने ज्यादा पैसे गए थे।

गोविंद : लेकिन मैंने उसके लिए अलग ही पैसे निकाल के रखे थे। (धीमी आवज में) मुझे तो कुछ अलग ही शक मेरे मन में आ रहा है।

शालू : वो कैसा?

गोविंद : किसीने तो अपने घर पर जादू तो किया नहीं?

(धीमी आवज में)

सुमित : कैसी जादू पिताजी?

गोविंद : हमारे पास पैसे की बचत ना हो इसलिए किसीने हमारे घर पर जादू की हो?

सुमित : माँ, आज मैं जब मेरे दोस्तों के साथ बाहर गया था ना, उसकी भी यही समस्या थी। इसलिए तो वो सब उनके जान पहचान के एक स्वामी के पास गए थे।

रोशनी : (तिर्ची आवाज में) और क्या कितने पैसे माँगे उस स्वामीने?

सुमित : (चकित होकर) तुमे कैसे पता चला? ग्यारह हजार एक सौ एक रुपया सिर्फ।

गोविंद : और क्या क्या बताया उस स्वामीजीने? (आत्मविश्वास बढाकर)

सुमित : उस स्वामीजीने मेरे दोस्त को ग्यारह मिर्च एक सौ एक निंबू, एक काला धागा और एक कपडा लाने के लिए बताया है।

रोशनी : कितने दिन हुए है? और इन सब का कोई परिणाम हुआ या नहीं।

सुमित : दो महीने हुए है। पर मेरा दोस्त कहता है की अभी तक उसके हात में पैसे नही बच पाते। लेकिन उसके भरोसे का है वो स्वामी। नौ सौ निन्यानवे प्रतिशत अच्छा परिणाम होगा। दोस्त का भरोसा है उस स्वामीपर।

रोशनी : और अच्छा परिणाम हुआ ही नही तो? ऐसे ही किसी स्वामी को कुछ पैसे देने से हमारे पास जो पैसे है वो जिंदगी भर बचे होते, तो भारत देश में जो लोग आज कुपोषण द्वारा अपने प्राण गवा रहे है, उन्हें क्यों न देते।

गोविंद : तुम चुपचाप बैठो। तुम्हें अभितक किसी भी चीज की जानपहचान नही है। तुम बोलो बेटा। (सुमित को संबोधकर) फिर क्या किया उस स्वामीने?

सुमित : उस १०१ निंबू में से एक निंबू, ग्यारह मिर्च और वो काला धागा इन सब को इकठ्ठा किया। और उस सामग्री को कपड़े में बांधा और वो पोटली मेरे दोस्त के हाथ मे थमा दी। और कहा की उस पोटली को घर में दाये कोने में उपर बांधनी होगी और ग्यारह हजार एक सौ एक रूपए तुमें मुझे देने होंगे।

गोविंद : मुझे लगता है की हमे भी उस स्वामी के पास जाना चाहिए। वो बतायेंगे की हमे क्या करना चाहिए?

सुमित : हम जायेंगे उनके पास।

गोविंद : ठिक है फिर हम कलही चलेंगे तुम्हारे दोस्त के पास 'शुभष्य शीघ्रम'

सुमित : हां ठीक है पिताजी, मैं मेरे दोस्त से आज ही इस विषय पर बोलता हूँ।

रोशनी : पापा, ये सब झूठ है। ये सच नही है ऐसा नहीं होता। यह सब उस स्वामी की हम जैसे लोगों से सिर्फ और सिर्फ पैसे निकालने की चाल है। उनका हेतू हम जैसे लोगों को बरबाद करना यही होता है।

शालू : मुझे लगता है की रोशनी ठीक ही बोल रही है। इतने पैसे देने के बाद कुछ भी बदलाव नही आया तो?

गोविंद : ओ मेरी भागवान, बोलना है तो कुछ अच्छा बोलो ना। कुछ भी बोलती हो।

(सब अपने अपने काम पे जाते है।)

(दुसरे दिन सुबह ही गोविंद और सुमित बाहर जाने के लिए तैयार हुए हैं।)

गोविंद : बेटे, सुमित हम दोनों साथ ही चलते हैं। काम होने के बाद तुम ऑफीस के लिए निकल जाओ। फिर मैं घर आता हूँ।

शालू : सुनिये जी, कहाँ जा रहे हो? इतनी सुबह-सुबह?

गोविंद : बाहर जाते समय टोकना नहीं चाहिए। इतनी सीधी बात समज में नहीं आती क्या तुम्हें?

(शालू एकदम चुप हो गयी और गोविंद बिना कुछ बताये चला

गया।)

(गोविंद और सुमित स्वामीजी के घर पहुंचते है और दरवाजे की बेल बजाते हैं।)

देवाप्पा : (दरवाजा खोलते समय) कौन?

सुमित : प्रणाम स्वामीजी ! मैं सुमित परसो मैं मेरे दोस्त के साथ आपके पास आया था।

देवाप्पा : हाँ, याद आया सुमित और ये (गोविंद को संबोध के।)

सुमित : ये मेरे पिताजी गोविंद देशमुख।

गोविंद : नमस्कार स्वामी।

देवाप्पा : अंदर आओ।

(गोविंद और सुमित अंदर जाते है।)

देवाप्पा : बोलो, क्या काम था?

सुमित : स्वामी, वही काम, जो मेरे दोस्त का

गोविंद : स्वामीजी, दो-तीन साल से खेत में ज्यादा अनाज आता है। बेटा भी अच्छी नोकरी करता है। फिर भी सब पैसा कहाँ जाता है कुछ भी समझ में नहीं आता। फिर बेटे ने आपका नाम सुझाया और आपके पास आए। समस्या का हल ढूँढने के लिए।

देवाप्पा : बिलकूल सही जगह पर आए हो आप। अब मैं आपको कुछ विधियाँ बताता हूँ वो तुम करो। और आपकी समस्या दूर हो जाएगी।

गोविंद : बताइए स्वामीजी, आप जो बताएँगे वह सब करने के लिए तैयार है हम।

देवाप्पा : आप मुझे एक सौ एक निंबू, ग्यारह मिर्च, एक काला धागा और एक हरा कपड़ा इतनी सामग्री लाकर दे दो। फिर मै तुम्हे उसमें से एक नींबू और बाकी की सब सामग्री को मंत्र मार के देता हूँ। उसे आप घर लेके जाओ। आपके घर को पाँच दरवाजे है और पाँच दरवाजे घर में होना अशुभ होता है। इसलिए आपको अपने घर में और एक दरवाजा करना होगा। उस दरवाजे के उपर बीच में हरे कपड़े में यह सब सामग्री बांधकर उस पोटली को उपर टाँग दो। और देवी के नाम से ग्यारह हजार एक सौ एक रुपया इधर रख दो, मतलब आपकी परेशानी दूर हो गयी समजिए।

गोविंद : अच्छा स्वामी जी, आप जो बताएंगे वैसे ही होगा और ये लो ग्यारह हजार एक सौ एक रुपए। (पैसे देने के लिए हात आगे बढाता है।) सुमित ने बताया था इसलिए उतने ही गिनकर लाए थे।

देवाप्पा : क्या बात है। देखो आपकी परेशानी कुछ दिनों में ही दूर हो जाएगी। आप देखो तो!

गोविंद : बहुत-बहुत शुक्रिया स्वामीजी, अब आज्ञा दिजिए। कल सुमित आपने जो सामग्री बताई है वह लेकर आपके पास आएगा।

सुमित : आज्ञा दिजिए स्वामी जी, प्रणाम।

गोविंद : प्रणाम!

(सुमित और गोविंद स्वामीजी के घर के बाहर आते है)

सुमित : पिताजी आपके पास इतने पैसे कहाँ से आए? रोशनी की कॉलेज फीस् देने के लिए तो आपके पास पैसे नहीं थे।

गोविंद : हाँ पैसे सच में नहीं थे। वो पडोस के जो चाचा है ना, उनसे उधार लाया हूँ।

(उसके बाद सुमित ऑफिस के लिए जाता है और गोविंद घर जाता है। कुछ दिन बाद उस स्वामीजीने जो कुछ बताया था, वह सब कुछ किया लेकिन जो परिस्थिति पहले थी वह अब नही रही बल्की पहले से भी उनकी जिंदगी बत्तर से बत्तर हुई थी। बहुत बुरा बदलाव हुआ था। (गोविंद और सुमित दुसरे स्वामी की तलाश में है)

जल है तो कल है...

श्रद्धा तानाजी शिंदे, बी. ए. भाग–१

ललित निबंध

विडंबना है कि अपने घरों में तो हम पीने के पानी के लिए जल शुद्धिकरण यंत्रों का उपयोग करते हैं। लेकिन गिरते जलस्तर और प्रदूषण की चिंता किसी को नहीं है। जब बात नदियों जैसी बहुमूल्य संपदा की होती है तो क्यों लोग इससे किनारा कर लेते हैं। जल है तो कल है जैसी बाते सिर्फ जल संवर्धन के नारे नहीं है इसमें बहुत बड़ी बात छिपी है।

'जल, पृथ्वी पर है सबसे अनमोल रत्न',
इसके बगैर कुछ नहीं कर सकते यत्न।
सब कुछ करता सब कुछ भरता,
धरती पर जीवन इसी में चलता।

धरती पर सबसे बहुमूल्य रत्न जल है जो प्रकृति के द्वारा मानवता के लिए अनमोल उपहार है। जल की वजह से ही धरती पर जीवन संभव है। इसलिए हम सभी को पानी के महत्व को जानना और उसके संरक्षण का प्रयास करना चाहिए। पानी प्रकृति प्रदत्त बेशकिमती उपहार है जिसके बिना धरती पर जीवन की कल्पना करना भी व्यर्थ है। यह एकमात्र ऐसा प्राकृतिक संसाधन है जिसके कारण पडोसियों में ही नहीं बल्कि देशों के बीच भी युद्ध का शंखनाद गुँज उठता है। जन समूदाय को पीने और घरेलू कार्य के लिए पानी उपलब्ध कराने में असफल रहने वाली सरकारों को असफल घोषित कर दिया जाता है और सचमुच 'जल है तो कल है, जीवन का हर पल है।' इसलिए यदि पानी पर भी संकट आता है तो जीवन पर भी संकट आना स्वाभाविक है।

जल पीने के अलावा उद्योग–धंधों में, सिंचाई, ऊर्जा उत्पादन एवं अन्न उत्पादन के लिए अत्यावश्यक है। पेयजल हमें प्राकृतिक जल स्त्रोतों से ही मिलता है परंतु आज ओद्योगिक फैलाव, बढ़ती आबादी, शहरीकरण आदि सें उत्पन्न प्रदूषण के बोझ से नदियों, तालाबों अथवा अन्य जल स्रोतों में विसर्जित रासायनिक, धातु गैर धातु एवं अन्य जहरीले रसायनों से जल की गुणवत्ता निरंतर बिघड़ती जा रही हैं। यहां तक कि भूमिगत जल से इस संदेश की सीमा से परे समझा जाता है। अब विश्वसनीय नहीं रह गया है। आज के युग में मानव पर्यावरण प्रदूषण की सभी सीमाओं को लांघ चुका है। इसमें जल प्रदूषण, अपना उच्च स्थान रखता है। सामान्यतः प्राकृतिक जल में किसी अवांछित पदार्थ का प्रवेश, जिसके कारण जल की गुणवत्ता में कमी आती है, वो 'जल प्रदूषण'

कहलाता है। प्रदूषण को चार वर्गों में बांटा जा सकता है – भौतिक प्रदूषण, रासायनिक प्रदूषण, शरीर क्रियात्मक प्रदूषण और जैव प्रदूषण। भौतिक प्रदूषण के कारण जल के गुणों में परिवर्तन होता है। भौतिक प्रदूषण के कारण जल के गंध, स्वाद तथा उष्मीय गुणों में परिवर्तन हो जाता है। रासायनिक प्रदूषण जल में विभिन्न उद्योगों तथा अन्य स्रोतों से मिलने वाले रासायनिक जल के गुणों में होने वाले उन परिवर्तनों से आता है जो मानव के भौतिक स्वरूप को हानिकारक रूप से प्रभावित करते हैं। जल का जैव प्रदूषण जल में विभिन्न रोगजनक जीवों के प्रवेश के कारण होता है। जिसके कारण जल मानवीय उपयोगों के लिए ही अनुपयुक्त हो जाता है। जल प्रदूषण के कारकों को मुख्यतः प्राकृतिक और मानवीय दो स्रोतों में बांटा जा सकता है। प्राकृतिक स्त्रोतों से प्रदूषण इतनी मंद गती से होता है कि सामान्यतः इसके कोई गंभीर परिणाम नहीं होते लेकिन पिछले कुछ दशकों में औद्योगिकरण तथा शहरीकरण की तीव्रता एवं अन्य मानवीय गतिविधियों के कारण जल प्रदूषण की समस्या ने गंभीर रूप धारण कर लिया है। जल प्रदूषण मानव के विभिन्न क्रियाकलापों के फलस्वरूप, जैसे– जल में घरेलू चीजों का बहाव आदि के मिलने बहिः स्त्राव, कृषि बहिस्त्राव, रेडिओ, एक्टिव अवशिष्ट तथा तेल आदि के मिलने से होता है।

'जल ही जीवन, जल सा जीवन,
जल्दी ही जल जाओगे,
अगर न बची जल की बूँदे,
कैसे प्यास बुझाओगे।'

जल प्रदूषण आज इस कदर बढ गया है कि धरती पर जल कैसे बचाये और कल के बारे में सोचे। ऐसी कोई समस्या नहीं जिसकी कोई हल ना हो। अगर हम आज अपनीही गलतियों से सबक लें और जाग जाये तो धरती पर खत्म होने वाले जल को बचा सकते हैं। हमें कुछ ऐसे कदम उठाने की जरूरत है। जिसने समय अवश्य लगेगा किंतु उसके दूरगामी परिणाम हमें बहुत अच्छे देखने को मिलेंगे। प्रथमतः हमे जल की एक-एक बूँद की कीमत को समझना होगा। अपने रोजमर्रा की क्रियाओं में हम बहुत सारा जल व्यर्थ बहा देते हैं। यह आदत हमें बदलनी होगी। महात्मा गांधीजी से हम एक बात सीख सकते हैं तो वो यह की वे हमेशा उतनाही जल लेते थे जितने की आवश्यकता हो और यदि जल बचाना है तो उसे व्यर्थ में नहीं बहाते थे। यहीं सोच हमें अपन में लाने की जरूरत है। दूसरा काम यह कर सकते हैं, नदियों, तालाबों आदि को प्रदूषित ना करना। नदियों में कूड़ा-कचरा, गंदा पानी ये सब फेंकते हैं वो हमें बंद करना होगा। त्योहार के समय मूर्तियाँ विसर्जित करते समय यह ध्यान रहे की मूर्ति मिट्टी की हो। उस मूर्ति को किसी कृत्रिम कुंड में विसर्जित करना चाहिए। नदियों की साफ-सफाई कर हमें उसके जल को पवित्र करना चाहिए। यही काम हमें सागर के लिए भी करना है। वहा भी हमें गंदगी फैलाने से बचना चाहिए। लगातार जंगलों की कटाई की वजह से बरसात में कमी आयी है। हमे हरित क्रांति लानी होगी। ऐसा करने से बरसात के हालात में सुधार होगा। समुद्र के जल को हम विशेष मशीनों के जरिये पीने लायक बना सकते हैं। ऐसा करने से समुद्र का जल भी उपयोग में लाया जा सकता है। इस संदर्भ में हमें महत्वपूर्ण कदम उठाना है। जल संचय की आदत को डालना होगा। लोगों को समझाना होगा की जल हमारे लिए कितना महत्वपूर्ण और हम उसके बिना रह नहीं सकते है।

'जल का दूसरा हल भी नहीं है,
इसके बिना कल भी नहीं है।
ये है प्यासे की दरकार,
बचायें पानी की जलधार।।'

देश की ८० प्रतिशत नदियां प्रदूषण की चपेट में हैं। ये नदियां सीवर और व्यवसायों से निष्कासित दूषित जल का कूड़ादान यह बनकर रह गयी है। उसमें रसायन, वस्त्रों, कागज, दवाओं, चीनी और पेट्रो रसायन जाकर घुल-मिल रहे हैं। बड़े उद्योगों से निकला अवशिष्ट और बहिःस्त्राव भी जल को संभूषित करता है। शहरी आबादी द्वारा उत्पन्न मल-जल (सीवेज) भी बिना किसी उपचार के सीधे नदियों में बहा दिया जाता है। इससे नदियों तथा अन्य जल स्रोत बूरी तरह से प्रदूषित हो रहे हैं। नदियों के प्रदूषित होने से उसके किनारे स्थित जल व कुओं आदि का पानी भी प्रदूषित हो जाता है। ऐसी प्रदूषित नदियों, कुओं आदि के जल का उपयोग करने वाली जनसंख्या जल प्रदूषण से प्रभावित होती है। जिससे लोग जानलेवा बीमारियों की चपेट में आ जाते हैं। अनुमान है की विकासशील देशों की लगभग आधी आबादी जल प्रदूषण के कारण अनेक बीमारियों की चपेट में है। प्रदूषित जल में अमिबा, कृमि, जीवाणु और विषाणु आदि की बहुलता पायी जाती है। जो शरीर में प्रवेश कर मनुष्यों में अनेक रोगों को जन्म देते है। इनमें गैस्ट्रोइन्टेस्टाइनल, त्वचा संबंधी, स्नायू तंत्रीय समस्या, चर्म रोग, हैजा, टायफाइड व कैंसर जैसी भयावह बीमारियां प्रमुख हैं।शुद्ध और स्वच्छ समझे जाने वाले भूमिगत जल भंडारों में भी अब रसायनिक विषाक्तता बढ़ने लगी है। आम नदियों में भी प्रदूषण इस कदर बढ़ चुका है की उनमें पायी जाने वाली मछलियों में कैडमियम और पारे को पाया जाना आम बात हो गयी है। देश के कई भागों में भू-जल स्रोत इतना प्रदूषित हो चुका है कि उनके सेवन से इन इलाकों के लोग गंभीर रोगों की चपेट में है। भूमिगत जल में आर्सेनिक, क्रोमियम, नाइट्रेट, लीड, मैंगनीज, फॉस्फेट आदि जैसे घातक रसायनों की बढ़ती मात्रा भावी खतरे का स्पष्ट संकेत दे रही है। औद्योगिक, नगरीय और कृषि से जुड़ी विकास की गतिविधियां ही इसके लिए मुख्य रूप से जिम्मेदार है।

'पानी बिन सब सून जगत में,
यह अनुपम धन है।
जल पीकर जीते सब,
जल ही कल का जीवन है।।'

'विश्व जल दिवस' लोगों में जन जागृति लाने के लिए और उन्हें जल का महत्व समझाने के लिए हर वर्ष में २२ मार्च को मनाया जाता है। आज लाखों लोग ऐसे हैं जो अपने घरों में प्रदूषित पानी पाने को मजबूर है। इस दिन लोगों को

बताया जाता है की पानी की क्या कीमत है और हमें किस तरह इसे बचाने के लिए कार्य करना चाहिए।

'लगेगा खुशियों का अम्बार,
बचाये पानी की जलधार।।
बूँद-बूँद को मोती समझे,
दिल माँ की तरह प्यार
सब मिलकर करे ललकार,
बचाये पानी की जलधार।।'

इस संसार में मानव, पशु, पक्षियों को जीवन जीने के लिए जो चीज सबसे जरूरी है। वो है हवा और पानी। दोनों के बिना इस पृथ्वी पर जीवन की कल्पना भी नहीं कर सकते। पानी जिसे हम जल भी कहते हैं इसे जीवन भी कहा जाता है। क्योंकि हमारे शरीर के ७० प्रतिशत भागों में जल है। बिना जल के न तो मनुष्य जी सकता है और ना ही अन्य प्राणी। 'जल है तो कल है' यही सोच रखते हुए हमें उसका मूल्य समझना होगा। उसे व्यर्थ करने से बचाना होगा। आज हम देखते हैं जगह जगह जल की कमी के कारण लोग परेशान है। सिर्फ लोग ही नहीं अन्य प्राणी भी जल की कमी से ग्रस्त है। हमे समझने की जरूरत है कि है हमारे जीवन में जल का बहुत ही महत्त्व है अगर हम जल का सदुपयोग करें और जल संचयन करें तो आने वाले का भविष्य उज्वल हो सकता है। जल संकट से बचा सके क्योंकि वास्तव में 'जल है तो कल है' जल ही जीवन है। जल के बगैर इस दुनिया का कोई भी अस्तित्व नहीं है। जल को व्यर्थ बहाना नहीं चाहिए। अपने परिवार वालों को, आस-पड़ोस वालों को जल के प्रति जागरूक करना चाहिए और अपने आने वाले कल को बचाने के लिए इस बारे में जरूर सोचना चाहिए क्योंकि 'जल है तो कल है।'

यह तो सब जानते है कि 'जल है तो कल है' और जल ही जीवन का हर पल है। लेकिन भौतिक संपदा की अंधी दौड़ में मुफ्त में मिले इस बहुमूल्य संसाधन का इतना नुकसान किया जा रहा है कि आज भारत में बहने वाली अधिकतर नदियों के प्रवाह क्षेत्र और उनकी जल गुणवत्ता पर गंभीर प्रभाव पड़ा है। भारत में प्राकृतिक जल संसाधन के अंधाधुध दोहन और मानव निर्मित फैक्ट्रियों और उद्योग से निकले प्रदूषण की शिकार होकर अधिकतर नदियां अब बीमार हो चली हैं। विडंबना है कि अपने घरों में तो हम पीने के पानी के लिए जल शुद्धिकरण यंत्रों का उपयोग करते हैं। लेकिन गिरते जलस्तर और प्रदूषण की चिंता किसी को नहीं है। जब बात नदियों जैसी बहुमूल्य संपदा की होती है तो क्यों लोग इससे किनारा कर लेते हैं। जल है तो कल है जैसी बाते सिर्फ जल संवर्धन के नारे नहीं है इसमें बहुत बड़ी बात छिपी है जो आपके और मेरे काम की है।

'आइये हम सब जल ही जीवन है और जल ही हमारा कल है।' - इस मंत्र को आने वाले जीवन में धारण करें और जल को बचाने के लिए अपना योगदान दें।

ऐ जिंदगी

विकास शामराव गावड़े, बी.ए. भाग - २

थक गया हूँ जिंदगी
अब और नही सहा जाता,
सबको मुझसे उम्मीदे है।
और मुझसे कहा नही जाता!

जब भी मैं दौड़ना हूँ
मेरे अपने पिछे छूट जाते है
उन्हें साथ लेकर
अब रास्ता काँटा नाही जाता!!

मुझे भला-बुरा कहनेवाले
मेरे नाम से जलते थे,
जब ध्यान से देखा तो
उसमें पराये नहीं थे!!

चेहरों को पद न पाया
मेरा सर झुका था।
जिनके कदमों पर मेरी नजरे थे
उनकी आंखों में धोका था!!

सबको कुछ चाहत थी
इसलिए मेरा वजूद जिंदा था
उनके काम निपट गये
अब मैं सिर्फ बोझ था!

स्त्री भ्रूण हत्या : एक सामाजिक अभिशाप

कविता कुंडलिक मराठे, बी.ए. भाग – २

चिंतनपर आलेख

लड़के के जन्म पर मिठाई बांट कर खुशीयाँ मनाई जाती है। तो लड़की के जन्म पर दुख व्यक्त किया जाता है। हमे सोचना है की अगर लड़का हमारे घर का चिराग है, वंश है। तो लड़की भी उस दीये की बाती है।

'जगाओ अपने अंदर की इंसानियत को
और समझो औरतों की खासियत को।
जीना है उन्हें भी ये कभी तो जानों
इंसान है वो भी ये कभी तो मानो।'

आज हमारे देश को आजाद हो के ७२ साल हो गये। इन ७२ सालों में हमारा देश उन्नती की ओर बढ रहा है। या अधोगती कर रहा है, ये मेरे समझ में नहीं आता। फिर भी हम कहते हैं 'मेरा भारत महान।' २०२० को हमारा देश महसत्ता बनेगा पर देश महासत्ता कैसे बनेगा? क्योंकि देश को दुर्गती की ओर ले जाने वाली कई समस्या आज भी है। उनमें भ्रष्टाचार, दहशतवाद, व्यसनाधिनता और सबसे बड़ी और शर्मनाक बात है– स्त्री भ्रूण हत्या।

स्त्री भ्रूण हत्या ये मनुष्य जाति की क्रूरता की निशानी है। इनमें कितनी बच्चियों की हत्या गर्भ में कि जाती है। आज कई हॉस्पिटल में मासूम बच्चियों की जान ली जाती है। यह डॉक्टरों का कारोबार बन गया है। हमारे आजाद देश में इतना बड़ा पाप किया जा रहा है। और इसका कारण समाज है। इसलिए कहना चाहती हूँ...

'मैं बोझ नहीं हूँ माँ मुझको, युँ कोख में न मारो तुम।
तुमही तो मेरी ताकत हो, ऐसे हिम्मत ना हारों तुम।
आने दो मुझे इस दुनिया में तुम्हारा नाम मैं रोशन कर दूँगी।
तेरी हर तकलीफ को दूर कर में तेरा घर खुशियों से भर दूंगी।
मैं भी तो तेरा खून ही हूँ, इस बात को सोचो तुम।
मैं बोझ नहीं हूँ मुझको यूँ कोख में न मारो तुम।'

ये स्त्री भ्रूण हत्या की वजह से बेटी को ये भुगतना पड़ रहा है।

भारत की संस्कृति में प्राचीन काल से ही नारी को दुय्यम स्थान दिया गया है। उसे हमेशा नीची नजर से देखा गया है। स्त्रियों को कोई भी स्वतंत्रता नहीं थी। सिर्फ घर का काम करना और बच्चे संभालना इतना ही स्त्री का अस्तित्व था। लेकिन अब तो बच्चियों को जन्म देने से ही विरोध किया जाता है। आज स्त्री को जन्म लेने का भी अधिकार नहीं है। जीवन की कला को अपने हातों से साकार कर नारी ने सभ्यता और संस्कृति का रूप निखारा है। नारी का अस्तित्व ही सुंदर जीवन का आधार है। और इस आधार को ही हम जन्म लेने से ही रोकते हैं। राजस्थान जैसे राज्य में तो लड़कियों के जन्म के तुरंत बाद उनका गला दबाकर या गरम पानी या गरम दूध में डुबाकर मारने की प्रथा है। ऐसा गंदा काम करते वक्त उन्हें जरा भी बुरा नही लगता। ये एक शरम की बात है।

इसलिए मैं कहना चाहती हूँ...

'दिये को बाती के बीना
सागर को किनारे के बीना
नदी को जल के बीना और
फुल को खुशबू के बीना
कोई महत्व नहीं है।
उसी तरह
घर को नारी के बीना
कोई महत्व नहीं है।'

आज सिर्फ पैसों के लिए डॉक्टर और चिराग के लिए माँ–बाप गर्भ निदान करके गर्भपात करते है। लड़के के जन्म पर मिठाई बांट कर खुशीयाँ मनाई जाती है। तो लड़की के जन्म पर दुख व्यक्त किया जाता है। हमे सोचना है की अगर लड़का हमारे घर का चिराग है, वंश है। तो लड़की भी उस दीये की बाती है। अगर दिये में बाती नहीं होगी तो दीये का कोई महत्व नहीं। वह प्रकाश नही दे पायेगा। इसलिए दीया और बाती महत्वपूर्ण है। इसलिए हमें दीये के साथ–साथ बाती को भी महत्व देना चाहिए। लडकी बड़ी होकर किसी

की बहन, किसी की बीवी, तो किसी की माँ बनती है। अगर ऐसे ही स्त्री भ्रूण हत्या होने लगी तो आगे चलकर भाई को राखी बाँधने के लिए बहन नहीं होगी। लड़कों को शादी करने के लिए लड़कियाँ नहीं मिलेगी। और जिस वंश के लिए लोग ये बुरा काम करते हैं ना! वो वंश भी नही बढेगा।

आज देश में स्त्री भ्रूण हत्या का प्रमाण बढ़ता जा रहा है। स्त्री भ्रूण हत्या को जितना लड़की के पिताजी जिम्मेदार है, उतनी उसकी माँ भी जिम्मेदार है। जुल्म करना जितना बड़ा अपराध है, उससे बड़ा अपराध उस जुल्म को सहना है। अगर लड़की की माँ उसका रक्षण नहीं कर सकती तो फिर कौन करेगा? अगर उस लड़की को जन्म देने वाली माँ ही उसकी जान लेने लगी तो ये माँ नाम पर कलंक है। अगर माँ ही अपनी बेटी को नहीं समझेगी तो कौन समझेगा?

आज हमारे देश में स्त्री भ्रूण हत्या का प्रमाण बहुत बढ़ता जा रहा है। अगर स्त्री भ्रूण हत्या कम नही हुई तो भारत की संस्कृति, रिती-रिवाज सब नष्ट हो जायेगा। इसलिए हमें अपनी लड़की को लड़का समझकर उन्हें जीवन, धर्म, समाज और देश के लिए तैयार करना चाहिए। आज कई शादीशुदा लोग बच्चे के लिए तरसते है और दूसरी तरफ कई माँ-बाप अपने बच्चियों की हत्या कर रहे है। इन लोगों ने इन बच्चियों को जन्म देकर, जिन्हें बच्चा नहीं है, उनके झोली में डाल देना चाहिए।जिस वजह से उन लोगों के लिए जीने का कारण बन जाएगा और उस बच्ची को भी माँ-बाप का प्यार भी मिल जाएगा।

इसलिए कहना चाहती हूँ...

'कि बेटी को असमत को बचाना मौला
किसीके नजरों में न गिराना मौला
जो घर देना बेटी किसी माँ-बाप को
तो उसकी अच्छी किस्मत बनाना मौला।'

स्त्री भ्रूण हत्या को कायदे से रोक लगा दी गई है। स्त्री भ्रूण हत्या कायदे से गुनाह है। सरकारने स्त्री भ्रूण हत्या के विरोध के साथ-साथ गर्भलिंग परीक्षण विरोधी कानून बनाया है। इस कानून के अनुसार गर्भलिंग परीक्षण का विरोध किया गया है। इस कायदे की वजह से स्त्री भ्रूण हत्या का प्रमाण कम हो सकता है। और एक दिन स्त्री भ्रूण हत्या भी खत्म हो सकती है।

जन्म से पहले गर्भ लिंग परीक्षण विरोधी कानून १९९४ मतलब यह कानून १ जानेवारी १९९६ में अमल में आया। इस कानून के अनुसार जन्मपूर्व परीक्षण तंत्रज्ञान के उपयोग को रोक सकते है। इस कानून का किसीने अपमान किया या उल्लंघन किया तो उसे सक्त सजा बताई गई है।

स्त्री भ्रूण हत्या जागृती के लिए हमें किसी भी सरकार या महान व्यक्ती के प्रवचन की जरूरत नहीं है। जरूरत है तो सिर्फ समाज के हर एक व्यक्ती को हमारे समाज को एक होकर समाज के हित के लिए आवाज उठानी चाहिए। हमारे देश को स्त्री की शक्ती को समझना चाहिए। इसलिए प्रयास करना चाहिए।

स्त्री भ्रूण हत्या यह प्रश्न कायदे से हल नहीं होगा। स्त्री जन्म का स्वागत कीजिए, सिर्फ यह नारे देकर नही चलेगा। स्त्री का आदर, सम्मान करना हम सबका कर्तव्य है। मैं कभी भी स्त्री भ्रूण हत्या नही करूँगा। ऐसी प्रतिज्ञा हमे लेनी चाहिए।

'गर्भ की कली को चलो फुल बनाते है,
दिये के साथ-साथ चलो बाती को जलाते है।
स्त्री भ्रूण हत्या को रोकीए और स्त्री के जन्म का आदर कीजिए।
इसलिए आखिर मैं इतना कहना चाहती हूँ...'
लड़कियोंकी हत्या कर के,
'तुम क्या पाओगे।
स्त्री-शक्ति के बीना,
देश तुम क्या बनाओगे।'

इसलिए कहते है लड़कियों की हत्या बंद करो, और उनके जन्म का स्वागत करो।

उनके जन्म का स्वागत करो।

शेर-ए-शायरी

कविता कुंडलिक मराठे, बी.ए. भाग – २

जिंदगी कितनी खूबसूरत है।
जिंदगी के लिए जीना जरूरी है,
जीने के लिए अरमान जरूरी है,
दिल में चाहे हजारो गम हो,
फिर भी चेहरे पे मुस्कान जरूरी है।

आप उदास हो तो मेरी हँसी माँग लेना,
कोई गम हो तो मेरी खुशी माँग लेना,
खुदा आपको सौ साल की जिंदगी दे,
एक पल भी कम पड़े तो मेरी जिंदगी माँग लेना।

अधुरा है असमान सितारों के बिना,
अधुरा है समंदर किनारे के बिना,
अधुरी है फिजा बहारों के बिना,
और अधुरी है जिंदगी दोस्ती के बिना।

जीना चाहते है मगर जिंदगी रास नही आती,
मरना चाहते हैं मगर मौत पास नही आती,
बहुत उदास है हम इस जिंदगी से
उनकी यादें भी तो लड़ाने से बाज नहीं आती।

माँ तेरी याद आती है।

विशाल माने, बी.ए. भाग – १

बचपन में गलती करता था
तब तू गलती सुधार ने का मौका देती थी।
जब मैं रूठ जाता था,
तब तू मुझे मनाया करती थी,

माँ मै स्कूल से जब आता था
तब तू मुझे अपने हाथों से
खाना खिलाती थी।
जब मैं रोता था
तब तू मुझको गोद में बिठाती थी,
माँ तेरी याद आती है।

माँ जब मुझे तेरी जरूरत थी
तब तूने मुझे अपने विचार से
मेरी जरूरत पूरा किया करती थी।
जब तुझे मेरी जरूरत थी
तब मैं क्या कर नहीं सका हूँ
माँ तेरी याद आती है।

माँ तुमने मुझे बचपन
तेरे साथ निकाला
तब तेरे चेहरे पर मेरे लिए
मुस्कुराहट करती थी।
माँ तेरी याद आती है।
माँ तू जाने के बाद
मेरा बचपन याद आ रहा है।
माँ तू मेरे लिए वापस आ,
माँ तेरी याद आती है।

जब मैं स्कूल जाता हूँ,
तब तेरे यादों में ही जाता हूँ
तूने मुझे सफलता का रास्ता दिखाया,
लेकिन तूझे सफलता का रास्ता दिखाने
के लिए तू मेरे साथ नहीं है।
माँ तेरी याद आती है।

मेरे विचारों में तू ही है,
मेरे सपनों में तू ही है,
मेरे सफलता में तू ही है,
मेरे यादों में तू ही है,
माँ तेरी याद आती है।
माँ तेरी याद आती है.....।
– तेरा बेटा

उम्मीद की किरण

साक्षी कोळी, बी.ए. भाग-२

चिंतनपर आलेख

औरत को हमेशा एक उपभोग की वस्तु के रूप में देखा गया है। पुरुष वर्चस्ववादी मानसिकताने उस पर हमेशा अपना अधिकार जताया है। उसके अस्तित्व को समझा ही नहीं । ये संस्कार उसके अपने घर से होते हैं। इसीलिए सिमोन द बोउआर लिखती हैं, औरत पैदा नहीं होती बनायी जाती है।

हमारे देश में बहुत सारे लोग है। हमारे आसपास रहते है। जीवन जीने के लिए लड़ते है। प्रथम श्रेणी पाने के लिए हरदिन कड़ी मेहनत करते है। पर इसके अलावा एक जीवन है, पर उन्हें उसकी तरफ ध्यान ही नहीं है। वो सिर्फ आगे बढ़ते ही जा रहे हैं। जैसे हमारे पंतप्रधान मोदीजी ने कहा है कि, 'एक कदम स्वच्छता की ओर' तो हम-सभी लोग स्वच्छता का नारा देने लगते हैं। एक बार मन में ख्याल नहीं आया की हम भी 'एक कदम महिलाओं की ओर' नारा देकर देखते हैं। ये बात आपके मन में आयी नहीं होगी। क्योंकि महिलाओं को सिर्फ 'मातृ दिवस', 'महिला दिन', 'बालिका दिन', 'जननी सुरक्षा' आदि दीन के अवसर पर याद किया जाता है। दूसरे दिन से वही रूटिन वाला जीवन। वैसे तो माना जाता है कि, पुरुष संस्कृति है। पर देखा जाए तो भारत में स्त्री को आदि शक्ति को रूप में प्राचीन काल से पूजनीय माना जाता है। जब से मातृसत्ता संस्कृतिका अंतर हुआ है, तब से इस भारत देश में स्त्री घर में और समाज बंधन में बंधी गई है। उन्हें दुय्यम स्थान में रखा जाता है। उन्हें अधिकार और विकास दोनों पूरी तरह दूर रखा गया है। एक यशस्वी आदमी के पीछे एक स्त्री का हाथ होता है। ऐसा कहा जाता है।

राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीबाई फुले, मदर तेरेसा आदि कर्तृत्ववान स्त्रियोंने देश का नाम ऊँचा किया है। राजमाता जिजाऊ थी इसलिए संस्कारमूर्ति और कीर्तिवान छत्रपती शिवराय हुए। सावित्रीबाई फुले थी इसलिए ज्योतिबा फुले महात्मा हुए। पर ये पूरातन में पढ़ने के लिए ठीक है। पर भविष्य काल में स्त्री की अवस्था देखने के लिए किसी के पास वक्त ही नहीं है। राजस्थान में देखा जाएँ तो आधे से ज्यादा महिला बहुत कष्ट करके जल की व्यवस्था करती है। पर वहाँ एक प्रथा है, उन्हें उस प्रथा को दिन से रात तक पालन करके काम करना पड़ता है। वहाँ हर एक औरत को घूँघट में रहकर चलना पड़ता है, काम करना पड़ता है। ये कैसी आपकी प्रथा है भाई। आपके घर का काम भी करें और आपको कोई कुछ ना कहे इसलिए आपकी प्रथा का भी पालन करे। औरत को हमेशा एक उपभोग की वस्तु के रूप में देखा गया है। **सिमोन द बोउआर लिखती हैं, औरत पैदा नहीं होती बनायी जाती है।**

प्राचीन काल से महिलाओं को घर में रखा जाता है। वो घर के बारे में सोचकर अंदर दबी ही जा रही है। स्त्री को पता ही नहीं की घर की दुनिया के अलावा और एक सुंदर दुनिया है। कई स्त्रियों को ये पता होकर भी को आगे बढ नहीं पाती। ये सारी बाते पुरुषों के मन में कब आयेगी और जब ९वो महिलाओं को आगे बढने देंगे। ये सब स्त्री जीवन का अध्ययन करके ऐसा लगता है, कि महिलाओं को जगाने की जरूरत है। उन्हें भी अपना जीवन जीने की पूरा अधिकार है। सिर्फ उनके मन में उम्मीद की किरण जगाने की आवश्यकता है। उनको बताना चाहिए, की जीवन आपकी तरह है, अपने तरीके से जिये। ये मत सोचो दुनिया क्या कहेगी?, दुनिया तो हँसने के वक्त हँसती है और रोने के वक्त भी रोती है। वो क्या सिखायेगी की जीवन कैसे जिये। इसलिए आओ दुनिया की हर एक स्त्री को एक नई उम्मीद की तरफ लेके चलते हैं, तो आप भी होना हमारे साथ.....!

आज की राजनीति

सलमान भोला मुल्ला, बी.सी.ए. भाग – ३

चिंतनपर आलेख

भाई–भतीजावाली, परिवारवाद की राजनीति ने लोकतंत्र की कमर तोड दी है। भारतीय लोकतंत्र को बचाने के लिए वर्तमान राजनीति को समझना होगा। देश की एकता, अखंडता, समानता और भाईचारे को बढाना होगा।

हमारा देश १५ अगस्त १९४७ को स्वतंत्र हुआ और उसके बाद २६ जनवरी १९५० को हमारे देश में संविधान लागू हुआ। हमारा देश संविधान से चलता है। भारत की राजनीति अपने संविधान के ढाँचे में काम करती है। क्योंकि भारत एक संसदीय, लोकतांत्रिक, गणतंत्र है। जहाँ पर राष्ट्रपति देश का प्रमुख होता है, और प्रधानमंत्री सरकार का प्रमुख होता है। इसमें एक केन्द्रीय सत्ता वाली सरकार और राज्य में राज्य सरकार होती है। भारतीय संविधान के आधारपर अपने देश में दो सदनीय व्यवस्था की गई है। एक लोकसभा दूसरी राज्यसभा। लोकसभा को आम जनता का सदन और राज्यसभा को उच्च सदन कहा जाता है।

इस देश के अंदर ऐसी राजनीति है, जो पिछले ७० सालों से हम देखते आ रहे हैं, चाहे वो कोई भी पार्टी हो। अगर बाप खासदार तो बेटा आमदार, बेटे का बेटा नगर परिषद पर कब्जा किए हुए हैं। बहू जिला परिषद में है। यानी परिवार वादी राजनीति चलती आ रही है।आज चारों तरफ सिर्फ मतलबी राजनीति है। राजनीति कहीं वोट की तो कहीं नोट की, कहीं जाति की तो, कही धर्म की। कहीं प्यार में राजनीति तो कहीं नफरत में राजनीति। कहीं दोस्ती में राजनीति तो कहीं दुश्मनी में राजनीति, कहीं गाँव की तो कहीं शहर की, कहीं अपनों की तो कहीं परायों की। पर कहीं न कहीं राजनीति तो हो रही है, पर सही तरीकों से नहीं हो पा रही है।

वह भारत देश जो कभी सोने कि चिडियाँ हुआ करता था। जहाँ गंगा, जमुना तेहजीब बहती हैं। जहाँ विश्वभर में सब से ज्यादा भाषाएँ और धर्म वाले लोग रहते हों। जहाँ की एकता और अखंडता इतिहास रचता हों। दरअसल भारत में राजनेताओं ने राजनीति का धर्म भूलाकर जातिवाद धर्म बना दिया हैं।

राजनीति की वजह से हमारे भारत की आर्थिक स्थिति बिगड़ती जा रही है, गरीब और गरीब हो रहे हैं, कर्ज माफी न होने कि वजह से किसान आत्महत्या कर रहे हैं। युवा बेरोजगार हो रहे हैं, नौकरियां नहीं मिल पा रही है, आरक्षण नहीं दिया जा रहा है। महंगाई बढ गयी है। पेट्रोल, डीजेल, गॅस सब्जियां को दाम बढ गया है। इस तरह से हमारा देश आगे नहीं बढ पा रहा है।

आज इस दौर कि राजनीति हम देख रहे हैं। २१ वी सदी कि राजनीति देश को १८ वीं सदीं में खींच ले गई है। झूठ, धर्म, जातिवाद, भ्रष्टाचार के नाम पर लोगों को गुमराह कर रहे हैं। ये नेता लोग सिर्फ वोटों के खातिर राजनीति कर रहे हैं। भूल गए हैं इन्सानियत। हिंदू और मुसलमान के खेल में ये देश अभी देश नहीं है या तो हिंदू है, नहीं तो मुसलमान।

एक जगह गालिब कहते हैं, ये नेता लोग सिर्फ झुठी कसमें खाते हैं,

कहते हैं की सबको, हम बंगला दे देंगे
चुनावी दौर हैं मियाँ, ये जुमला दे देंगे।
जमीन लौटाने के, वादे किया करते थे
कल खेतीबाड़ी करने को गमला दे देंगे।
चारों और शांति के संदेश लिए घूमते हैं
अब सियासत में हारे, तो हमला दे देंगे।
फरिश्ते को हैं जो सरहद पे शहीद होते हैं
झूठे मसीहा तो कारण खोखला दे देंगे।

हमको आज समझना चाहिए के हम पढ़े लिखे युवा हैं। हमारे देश को आगे बढ़ाने के लिए कैसे नेता को चुन कर लाना है। ये हमारी जिम्मेदारी है, इमानदार, इन्साफ वाला, हक की बात बोलने वाला हो, गरीबों कि बात को समझने वाला हो, दलितों और औरतों को बराबरी का अधिकार दिलाने वाला हो, किसान की कर्ज माफी करने वाला हो, इस देश को आगे बढ़ाने वाला हो।

ये हमारे एक वोट कि कीमत बहुत है। हमारे इस वोट का हम सही इस्तेमाल करे। किसी के बातों में न आए। हमारे ये एक वोट से हम नेता को कुर्सी पर बिठा भी सकते हैं, और गिरा भी सकते हैं। हमारे वोटों में इतनी ताकत है, इसलिए हम सब मिलकर ये ठान लें, हम इस भारत देश में अच्छे और सच्चे नेता को चुन कर लाए, जो हमारे भारत को आगे बढ़ाने वाले हो।

दोस्ती

साक्षी कोळी, बी.ए. भाग– २

कहाणी

दोस्ती का स्थान इस दुनिया में बहुत महत्वपूर्ण है। इसका अर्थ हम सब लोग जानते ही है। जो रो रहा है उसे खिल–खिलाकर हँसाना, जो मुसीबत में है उसकी सहायता करना, जो कम बाते करता है उसके साथ मन भर के बहुत बाते करना, जो कमजोर है उसके मन में बुलंद हौसला निर्माण करना।

दोस्ती का स्थान इस दुनिया में बहुत महत्वपूर्ण है। इसका अर्थ हम सब लोग जानते ही है। जो रो रहा है उसे खिल–खिलाकर हँसाना, जो मुसीबत में है उसकी सहायता करना, जो कम बाते करता है उसके साथ मन भर के बहुत बाते करना, जो कमजोर है उसके मन में बुलंद हौसला निर्माण करना। ऐसे बहुत सारी चीजे एक दोस्त अपने दोस्त के लिए करता है। हमारे मन में चली हुई हर एक बात हम अपने करीबी दोस्त को बताते है। भले हम अपने माँ–पापा को न बताएँ पर अपने दोस्त को सब कुछ बताते है। ऐसे ही दो दोस्तों की कहानी है, वो दोस्त होते है या नहीं आएँ देखते है।

खुशबू और अर्चना दोनों सहेलिया थी। खुशबू उच्च शिक्षा में पढ़ती थी, तो अर्चना १२ वीं कक्षा में पढ़ती थी। दोनों की मुलाकात कॉलेज में होती है। खशबू को प्रतियोगिता में सहभाग लेना बहुत अच्छा लगता था। तब एक दिन उन लोगों की मुलाकात एक प्रतियोगिता में होती है। खुशबू सिर्फ उसे देखती है, पर बात नहीं करती, उसी तरह अर्चना भी उसे देखती है, लेकिन बात नही करती।

दोनों भी अपरिचित दृश्य से देख रही थी। कहते हैं किसी व्यक्ति को समझना चाहिए तो उससे बात करनी चाहिए, अगर हम बात नहीं करेंगे तो हमें कैसे पता चलेगा की वो व्यक्ति कैसी है। अर्चना का कॉलेज ११ बजे शुरू होता था और खुशबू का उसी समय छूटता था। तो जाते वक्त थोड़ी बहुत मुलाकात होती थी। लेकिन ठिकसे बातें नहीं होती थी। एक दिन कॉलेज में 'नाटक' प्रतियोगिता में भाग लेने की नोटिस आयी थी। तब उन दोनों ने सोचा की हम इस प्रतियोगिता में भाग लेते है। पर खुशबू अलग टिम में थी। पर वो दोनों विरुद्ध टिम में होते हुए भी एक दूसरे से झगडे नहीं करते थे। क्योंकि खुशबू का दिल साफ था। उसे कभी भी स्पर्धक की तरह नही देखती थी। वो तो सिर्फ अच्छी दोस्ती निभा रही थी। कहते हैं ना दोस्ती में हँसी, मजाक, रोना, मस्ती, झगड़ा होता है। तो एक दिन वो दोनों एक–दूसरे से बाते नही करते है, उन दोनों को भी नहीं पता था की, वो किसी कारण से बाते नहीं कर रहे हैं। अर्चना १२ वीं में थी इसलिए सारा वक्त अपने पढ़ाई में लगाती थी। खुशबू भी उसे कहती थी मन लगाके पढ़ाई कर रही हूँ। इस कारण अर्चना खुशबू से ज्यादा बाते नहीं कर पा रही थी। वो सिर्फ अपना कॉलेज और किताब इसके अलावा उसका ध्यान कही और जाता ही नहीं था। पर खुशबू को थोड़ा बुरा और अच्छा भी लग रहा था, बुरा इसलिए की वो अपने करीबी दोस्त के साथ ठिक से बात नहीं कर पा रही थी, और ठिक से खाना भी नही खा रही थी, खुशी इसलिए की अपनी दोस्त बहुत पढ़ाई कर रही है। इसे ही तो दोस्ती कहते है।

एक दिन वो दोनों कॉलेज में मिले। एक दूसरे की हालचाल पूछी। उन दोनों के अलावा एक लड़की उनके बगल में बैठकर किताब पढ रही थी। अर्चना को वो किताब बहुत अच्छी लगी। उसको वो किताब पढ़नी थी, पर वह लड़की खुशबू के कक्षा में थी, पर ये बात अर्चना को पता नहीं थी। फिर दूसरे दिन खुशबूने उस लड़की से किताब लेकर अर्चना को दी। अर्चना बहुत खुश हो गई, आखिर उसे वो किताब मिली, उसने सोचा ही नहीं था की उसे वो किताब मिलेगी। यही तो चाहिए जीवन में किसी

व्यक्ती के चेहरे पर एक हल्कीसी मुस्कान लाना। दूसरे दिन दोनों ने प्रतियोगिता में भाग लिया था। दोनों भी बहुत खुश हो गए थे। बहुत मजा आने वाला था। पर खुशबू के पास एक चीज के अलावा सब कुछ था। उसके पास पहनने के लिए कॅप नहीं थी और दोपहर को खेलने के लिए जाना था। तो खुशबू को कुछ समझ में नहीं आ रहा था। फिर अर्चना के पास और एक कॅप थी, तो अर्चना ने वो कॅप खुशबू को दी। खुशबू को बहुत अच्छा लगा।

खुशबू और अर्चना दोनों बहुत ही अच्छी तरह रह रहे थे। उन दोनों का दिल काँच की तरह साफ है। उन दोनों के मन में कभी भी नहीं एक दूसरे के खिलाफ घृणा, स्पर्धक की भावना निर्माण नहीं हुई। खुशबू समझदार होती है, इसलिए वो दिमाग से काम लेकर अपनी दोस्ती को संभालती है।

यह थी खुशबू और अर्चना की खूबसूरत कहानी। उनके आपस का समझौता, उनकी समझदारी एक–दूसरे को अच्छी तरह समझना, आपस में एक दूसरे को सहायता करना। तो इसलिए दोस्ती ऐसी करो की देखने वाला भी कहता रहे की क्या दोस्ती है। कोई हमारी तरफ उँगली ना करे की कैसे तुम्हारे दोस्त है। किसी फिल्म का डायलॉग है, दोस्ती की है तो निभानी तो चाहिए। तो खुशबू और अर्चना की दोस्ती तो अच्छी बनी है। तो आप आपके दोस्त के साथ अच्छे हो ना...?

वक्त

तनुजा खंडू पाटील, बी.ए. भाग – १

वक्त क्या होता है,
उनसे पूछो जिनके पास वक्त कम होता है,
वक्त क्या होता है,
उनसे पूछो जिनका वक्त बुरा होता है,
वक्त क्या होता है,
उनसे पूछो जिनका वक्त बालमजदुरी में गुजरा हैं,
वक्त क्या होता है,
उनसे पूछो जिनका वक्त सलाखोंके पिछे गुजरता है,
वक्त क्या होता है,
उनसे पूछो जिनका वक्त दु:खों के अंधेरे में गुजरा है,
वक्त क्या होता है,
उनसे पूछो जिनका वक्त बहिष्कार के रूप में गुजरता है,
वक्त क्या होता है,
उसे पता होता है जिसका पुरा दिन एक रोटी के लिए निकल जाता है,
वक्त क्या होता है,
उसे पता होता है जिसका वक्त उसके, साथ नहीं होता है।
पूछा सवाल क्यों हारती हूँ में अपने आपसे,
शायद जवाब पाने के लिए लढती हूँ
दुनिया के बेफुजुलात सवालो से हार क्यों हार जैसे नहीं लगती
मेरी गलती हैं कहने में दुनियाको देर नही लगती।

उम्र

वर्षा निवास पाटील, एम्.एस्सी. भाग – २

जब उम्र बढ जाएगी,
इत्र की जगह 'आयोडेक्स' की खुशबू आएगी।

कहती हूँ अब भी मिल लो अपनों से,
ये घड़ियाँ पलटकर नहीं आयेगी।

अभी तो आँखो में नूर बाकी है,
फिर खूबसूरती नजर नहीं आयेगी।

अभी तो सब यार होंगे अपने साथ,
फिर केवल छड़ी ही नजर आयेगी।

आवाज सुन लो दोस्तों की,
फिर कानों में मशीन ही नजर आयेगी।

हँस लो खिलखिलाकर आज,
फिर नकली बत्तीसी झलक दिखायेगी।

जब दोस्त, रिश्तेदार बुलायें, चले जाओ,
फिर डॉक्टर से फुर्सत नहीं मिल पायेगी।

समझ जाओ अभी भी वक्त गुजरा नहीं है,
ये चलती फिरती उम्र फिर नहीं आयेगी।

नारी पर खून का छिडकाव

बाबर सुष्मा, बी.ए. भाग – २

ललित निबंध

न्याय के लिए हमें स्वयं को रास्तो पर आना पडेगा वरना यह न्याय का कलम कागज के पन्नों पर लिपट कर फेक दिया जाएगा। अब हमें ही इस तलवार को उछालना पडेगा। नहीं तो ऐसे कागजों की ऊँचाई ढेर के समान बढती जाएगी।

समाज में नारी पर निस्वार्थी अत्याचार होते हुए हमें नजर आते है। हमारे जीवन में सिर्फ समाज ने अत्याचार ही करना ठाना है। क्या ऐसे सवाल अब नारी करने लगी है। नारी के मन में आज भी कई ऐसे सवाल उठ रहे है। की क्या पुरूष आज भी हम पर अत्याचार कर रहे है। ऐसे प्रश्न ताराबाई शिंदे जी के मन ही मन में पाणी की तरह तैर रहे है। समाज में पुरूष जाती विकृती कहाँ से पैदा होती है। और स्त्री वर्ग को कमजोर समझकर उस पर खून के छिडकाव समान अत्याचार होते है। ताराबाई शिंदे जी कहती है की, 'जो–जो पुरूष वर्ग का मदतगार है वो तो केवल परमेश्वर है और वो पुरूष जाती है। इसलिए वो पुरूष जाती को बढावा देती है। ऐसे कई आरोप ताराबाई शिंदे पुरूष जाती के निर्माता पर लगा देती है। और वे कहती है की इस पुरूष जाती के निर्माता को ऐसी तुलना ही करनी थी। तो क्यो स्त्री को निर्माण किया। इतना ही नही वो कहती है की स्त्री के माँ–बाप भी यह सोचते है की कब मै अपने बेटी के हात पिले करवा दूँ, उसे कब बिदा कर दूँ। इस तरह की बात करने लगते है।

आज भी इस मुल्क में नारी हर क्षेत्र में हर जगह, उस पर निसंदेह अत्याचार होते है। समाज उन अत्याचार को खुले आँखो से देखता है। मगर उस पर नाही आवाज उठाता है नाही हात। इसलिए आज नारी सुरक्षित नही है। जो नारी समाज के दुर्मिक्ष घटकोंको निकालने की कोशिश करती है। उस नारी को आज लोंगो के सामने विचारो से नही बल्की बंदूक की गोलियों से उसके विचार नष्ट कर दिए जाते है। गौरी लंकेश जैसे नारी पर खून का छिडकाव आज समाज ने अपने आँखो के सामने देखा मगर उस नारी की उन्नती के लिए। कोई आगे आने की हिम्मत न कर सका।

जीस नारी ने समाज की सच्ची घटनाओं को समाज के सामने रखने की कोशिश की उसी नारी पर खून के छिडकाव हुए। आज समाज किस तरह नारी पर अपराध एंव खून के लगाम को पेश कर रहा रहा है। नारी आज भी सुरक्षित है या नही इस तरह के प्रश्न नारी के मन ही मन पाणी की तरह तैर रहै है।

इस तरह बढते अपराधी की सूची बून कर आंमत्रित कर रहे है। मगर ऐसे विषय पर आवाज उठनी चाहिए नहीं तो समाज में नारी असुरक्षित रहती हुए हमे नजर आयेगी। हमारे मुल्क में लोकशाही होते हुए अगर हम कुछ नही कर सकते। लोकशाही नामक मूल्क में इस तरह के अपराध बढ रहै है।

इसलिए हमारे सरकारने नारी को पच्चास प्रतिशत आरक्षण लागू कर दिया। मगर मुझे बडे विश्वास से कहना पड रहा है की जो राजा अपने राज्य में लोकशाही न होते भी स्वराज्य के स्थापित राजा छत्रपती शिवाजी महाराज ने न कोई पच्चास प्रतिशत आरक्षण दिया बल्कि नारी को संरक्षण दिया। इसलिए हमारे सरकार को आरक्षण नहीं बल्कि संरक्षण देना जरूरी है। ऐसा हुआ तो नारी को कही न्याय मागने की जरूरत नही होगी।

मगर एक कवी किश्वर नहिद कहती है की, 'मैने लोकशाही जैसे देश में अपने आप को न्याय माँगने की कोशिश की मगर मेरा न्याय आज भी उन कागज में ही लिपटा है, इसिलिए मेरे न्याय को मैने परमेश्वर के पास जा कर माँगा। मगर आज तक भी उस न्याय का कोई जवाब हमें नही मिला। मैं उसका इंतजार कर रही हूँ। मगर इस न्याय के लिए हमें स्वयं को रास्तो पर आना पडेगा वरना यह न्याय का कलम कागज के पन्नों पर लिपट कर फेक दिया जाएगा। अब हमें ही इस तलवार को उछालना पडेगा। नहीं तो ऐसे कागजों की ऊँचाई ढेर के समान बढती जाएगी।

वाद-विवाद संवाद की प्रवृत्ति के शीर्ष

सिमरण सलिम शेख, बी.ए. भाग – १

अनुसंधानपर आलेख

'जहाँ दृष्टि अतीतोन्मुखी हो, वहाँ इतिहास नहीं है, क्योंकि इतिहास में दृष्टि, भविष्योन्मुखी होता है। और इतिहास की चिंता का केंद्रबिंदु, उठे समसामायिक होता है।

– नामवर सिंह

हिंदी आलोचना ही नहीं समूचे भारतीय साहित्य के आलोचक नामवर सिंह वाद विवाद प्रवृत्ति के प्रतिष्ठापक थे। नामवर सिंह ने हिंदी आलोचना को एक नयी दिशा दी। वे हिंदी आलोचना के शलाका पुरूष थे। साल २०१७ में जब साहित्य अकादमी ने अपनी सर्वाधिक प्रतिष्ठित महत्तर सदस्यता यानी फैलोशिप प्रदान की थी, तो उनकी तारीफ में ढेरों बातें काही गई थीं। अकादमी के तत्कालीन अध्यक्ष विश्वनाथ प्रसाद तिवारी ने कहाँ था, 'नामवर सिंह की आलोचना जीवित आलोचना है, भले ही लोग या तो उनसे सहमत हुए अथवा असहमत, लेकिन उनकी उपेक्षा नहीं हुई।'

आलोचक निर्मला जैन का कहना था कि नामवर सिंह के जीवन में जो समय संघर्ष का समय था वह हिंदी साहित्य के लिए सबसे मुल्यवान समय रहा, क्योंकि इसी समय में नामवर सिंह नहीं है, तो उनके बारे में कही गई एक–एक बात याद आती है। पर यहाँ हम नामवर के बारे में कही गई बातों से इतना जानेंगे कि नामवर सिंह, अकादमिक तौर पर नामवर कैसे बने। एनडीटीवौ के मुताबिक, नामवर सिंह की शख्सियत का अंदाजा इसी बात से लगाया जा सकता है कि पिछले साल उनके जन्मदिन के उपलक्ष्य में दिल्ली के इंडिया इंटरनॅशनल सेंटर में आयोजित 'नामवर जी के संग बैठकी' कार्यक्रम में लेखक विश्वनाथ त्रिपाठी ने उन्हें अज्ञेय के बाद हिंदी का सबसे बडा 'स्टेट्समैन' कहाँ था। उस कार्यक्रम में नामवर सिंह जी के छोटे भाई काशीनाथ सिंह ने कहाँ था कि हिंदी आलोचकों में भी ऐसी लोकप्रियता किसी को नहीं मिली जैसी नामवर जी को मिली, वही लेखक गोपेश्वर सिंह ने कहा था, 'नामवर सिंह जी ने अपने दौर में देश का सर्वोच्च हिंदी विभाग जेएनयू में बनवाया, हमने और हमारी पीढी ने नामवर जी के व्यक्तित्व से बहुत कुछ सीखा है।'

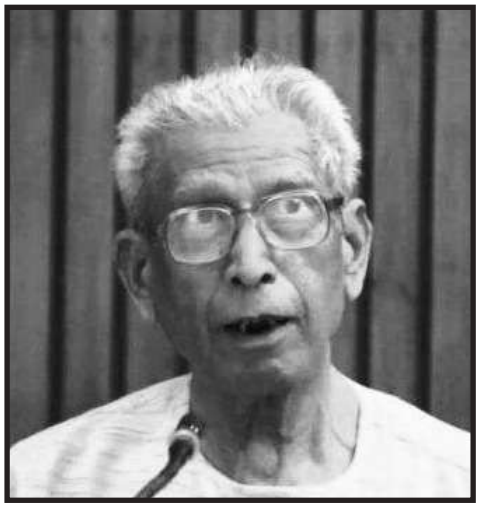

नामवर सिंह जी का जन्म २८ जुलाई, १९२६ को बनारस जिले की चंद्रौली तहसील, जो अब जिला बन गया है, के जीएनपुर गाँव में हुआ था। नामवर सिंह जी ने प्राथमिक शिक्षा बगल के गाँव आवाजापुर में हासिल की। बगल के कस्बे कमालपुर से मिडिल पास किया। बनारस केही वेट क्षत्रिय स्कूल से मैट्रिक किया और उदयप्रताप कॉलेज से इंटरमीडिएट। १९४१ में कविता से लेखकीय जीवन की शुरूआत की।

नामवर सिंह जी की पहली कविता बनारस की 'क्षत्रियमित्र' पत्रिका में छपी। नामवर सिंह जी ने वर्ष १९४१ मे बनारस हिंदु युनिवर्सिटी से बी.ए. और १९५१ में वहीं से हिंदी में एम.ए. किया। वर्ष १९५३ में वह बीएचयु में ही टेंपरेरी लेक्चरर बन गए। १९५६ में उन्होंने 'पृथ्वीराच रासो की भाषा' विषय पर पीएचडी की और १९५९ में चकिया – चंदौली से लोकसभा का चुनाव लडा। वह भी भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी के टिकट पर।

वह चुनाव हार गए और बनारस हिंदी युनिवर्सिटी से कार्यमुक्त कर दिए गए। वर्ष १९५९–६० में वह सागर विश्वविद्यालय के हिंदी विभाग से सहायक अध्यापक हो गए। १९६० से १९६५ तक बनारस में रह कर स्वतंत्र्य लेखन किया! फिर १९६५ में 'जनयुग' साप्ताहिक के संपादक के रूप में दिल्ली आ गए इसी दौरान दो वर्षों तक राजकमल प्रकाशन के साहित्यिक सलाहकार भी रहे। १९६७ से 'आलोचना' त्रैमासिक का संपादक शुरू किया। १९७० में राजस्थान में जोधपुर विश्वविद्यालय में प्रोफेसर के रूप मे नियुक्त हुए और हिंदी विभाग के अध्यक्ष बने।

१९७१ में 'कविता के नए प्रतिमान' पुस्तक पर उन्हें साहित्य आकादमी

पुरस्कार मिला। १९७४ में थोडे समय के लिए कन्हैयालाल माणिकलाल मुंशी हिंदी तथा भाषाविज्ञान विद्यापीठ आगरा के निदेशक बने। उसी साल दिल्ली के जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय के भारतीय भाषा केंद्र में हिंदी के प्रोफेसर के रूप में नियुक्त हुए और १९९२ तक वहीं बने रहे। वर्ष १९९३ से १९९६ तक राजा राममोहन राय लाइब्रेरी फाउडेशन के अध्यक्ष रहें।

दो बार महात्मा गांधी अन्तर्राष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा के कुलाधिपति रहें। आलोचना त्रैमासिक के प्रधान संपादक के रूप में उनकी सेवाएँ लंबे समय तक याद रखी जायेंगी। जैसे कि कवि लीलाधर मंडलोई ने कभी कहाँ था, 'कि नामवर सिंह आधुनिकता में पारंपारिक हैं और पारंपरिकता में आधुनिक हैं। उन्होंने पत्रकरिता, अनुवाद और लोकशिक्षण का महत्त्वपुर्ण कार्य किया, जिसका मूल्यांकन होना अभी शेष है।'

साहित्य आजतक के पाठकों के लिए नामवर सिंह जी का लेखकीय आलोचक जीवन, एक नजर में :

प्रकाशित कृतियाँ :–

बकलम खुद – १९५१ ई व्यक्तिव्यंजक निबंधों का यह संग्रह लम्बे समय तक अनुपलब्ध रहने के बाद २०१३ में भारत यायावर के संपादन में फिर आया। इसमें उनकी प्रारंभिक रचनाएँ, उपलब्ध कविताएँ एक साथ संकलित होकर पुन: संकलित हो गयी है।

शोध :–

१. हिंदी के विकास में अपभ्रंश का योग – १९५२, पुनर्लिखित १९५७।
२. पृथ्वीराज रासो की भाषा – १९५६, संशोधित संस्करण 'पृथ्वीराज रासो: भाषा और साहित्य' नाम से उपलब्ध।

आलोचना :–

१. आधुनिक साहित्य की प्रवृत्तियां – १९५४
२. छायावाद – १९५५
३. इतिहास और आलोचना – १९५७
४. कहानी : नयी कहानी – १९६४
५. कविता के नये प्रतिमान – १९६८
६. दूसरी परंपरा की खोज – १९८२
७. वाद विवाद और संवाद – १९८९

साक्षात्कार :–

१. कहना न होगा – १९९४
२. बात बात में बात – २००६

पत्र – संग्रह : –

१. काशी के नाम – २००६

व्याख्यान : –

१. आलोचक के मुख से – २००५

नई संपादित आठ पुस्तकें :–

आशीष त्रिपाठी के संपादन में ८ पुस्तकों में क्रमश: दो लिखित की है। दो वाचिक की तथा दो साक्षात्कार एवं संवाद की :–

१. कविता की जमीन और जमीन की कविता – २०१०
२. हिंदी का गद्यपर्व – २०१०
३. प्रेमचंद और भारतीय समाज – २०१०
४. जमाने से दो दो हाथ – २०१०
५. साहित्य की पहचान – २०१२
६. आलोचना और विचारधारा – २०१२
७. सम्मुख – २०१२
८. साथ साथ – २०१२

इनके अतिरिक्त नामवर जी के जे. एन. यु. के. क्लास नोट्स भी उनके तीन छात्रों – शैलेश कुमार, मधुप कुमार एवं नीलम सिंह के संपादन में नामवर के नोट्स नाम से प्रकाशित हुए है।

नामवर जी का अब तक का संपूर्ण लेखन तथा उपलब्ध व्याख्यान भी इन पुस्तकों में शामिल है। बाद में आयी दो पुस्तके 'आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी की जययात्रा' तथा हिंदी समीक्षा और आचार्य शुक्ला वस्तुत: प्रस्तुतिकरण है।

संपादन कार्य : –

अध्यापन एवं लेखन के अलावा उन्होंने १९६५–१९६७ तक जनयुग (सप्ताहिक) और १९६७–१९९० तक आलोचना (त्रैमासिक) नामक दो हिंदी पत्रिकाओं का संपादन भी किया।

संपादित पुस्तकें : –

१. संक्षित्त पृथ्वीराज रासो – १९५२ (आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी के साथ)
२. पुरानी राजस्थानी – १९५५ (मूल लेखक – डॉ. एल. पी. तेस्सितोरी; अनुवादन – नामवर सिंह)
३. चिन्तामणि भाग – ३ (१९८३)
४. कार्ल मार्क्स : – कला और साहित्य चिन्तन (अनुवाद – गोरख पांडेय)
५. नागार्जुन : – प्रतिनिधि कविताएँ
६. आधुनिक हिंदी उपन्यास भाग – २
७. मलयज की डायरी (३ खण्डों मे)
८. रामचंद्र शुक्ल रचनावली (सह संपादक–आशीष त्रिपाठी)
९. इनके आलावा स्कूली कक्षाओं के लिए कई पुस्तकें तथा

कुछ अन्य पुस्तकें भी संपादित।

नामवर पर केंद्रिय साहित्य :–

आलोचक नामवर सिंह (१९७७) – सं. रणधीर सिन्हा 'पहल' का विशेषांक – अंक – ३४, मई १९८८ ई – सं. ज्ञानरंजन, कमला प्रसाद, यह विशेषांक पुस्तक रूप में भी प्रकाशित हुआ, लेकिन लंबे समय से अनुपलब्ध है। इसके आलावा पुर्वग्रह अंक – ४४–४५, १९८१ ई। तथा दस्तावेज (अंक–५२, जुलाई–सितंबर, १९९१) के अंक भी नामवर पर ही केंद्रित थे।

नामवर के विमर्श (१९९५) सं. – सुधीश पचौरी, पहल, पुर्वग्रह, दस्तावेज आदि के नामवर जी पर केंद्रित विशेषांकों में कुछ चयनित आलेखों के साथ कुछ और नयी सामग्री जोडकर तैयार पुस्तक।

नामवर सिंह :– आलोचना की दुसरी परंपरा (२००२) – सं. कमला प्रसाद, सुधीर रंचना सिंह, राजेंद्र शर्मा–वसुधा का विशेषांक अंक–५४, अप्रैल–जून २००२; पुस्तक के रूप में वाणी प्रकाशन से।

आलोचना के रचना पुरूष :– नामवर सिंह (२००३)–सं–भारत यायावर, पुस्तक रूप में वाणी प्रकाशन से।

नामवर की धरती (२००७) – लेखक – श्री प्रकाश शुक्ल, आधार प्रकाशन, पंचकूला हरियाणा।

जे.एन.यु. में नामवर सिंह (२००९) – सं.सुमन केसरी।

'पाखी' का विशेषांक (अक्टूबर २०१०) – सं–प्रेम भारद्वाज, पुस्तक के रूप में नामवर सिंह; एक मूल्यांकन नाम से सामायिक प्रकाशन से।

'बहुवचन' का विशेषांक (अंक–५०, जुलाई–सितंबर २०१६) – 'हिंदी के नामवर' शीर्षक से, पुस्तक के रूप में अनन्य प्रकाशन, शाहदरा, दिल्ली से।

सम्मान :–

१. 'साहित्य अकादमी पुरस्कार–१९७१' 'कविता के नये प्रतिमान' के लिए।
२. 'शलाका सम्मान' हिंदी अकादमी, दिल्ली की ओर से।
३. 'साहित्य भूषण सम्मान' उत्तर प्रदेश हिंदी संस्थान की ओर से।
४. 'शब्द साधक शिखर सम्मान – २०१०' पाखी तथा इंडिपेंडेट मिडिया इनिशिएटिव सोसायटी की ओर से।
५. 'महावीर प्रसाद द्विवेदी सम्मान' – २१ दिसंबर २०१०।
६. 'साहित्य अकादमी की महत्तर सदस्यता' – २०१७।

हिंदी आलोचना को एक विवेकवादी दृष्टिकोण देनेवाले, हिंदी आलोचना की एक नयी छवि निर्माण करनेवाले, उत्कृष्ट वाकपटू, दूसरी परंपरा के खोजी आलोचक नामवर सिंह ने १९ फरवरी २०१९ को अपने जीवन की अंतिम सांस ली। उनका जाना हिंदी आलोचना की बहुत बढी क्षति है।

उस वक्त की बात

समृद्धी अनिल चव्हाण, बी. कॉम. भाग – १

इस समय को इस तरह पकडा है मैंने
वे मिठ्ठी की तरह हाथों से फिसलता
जा रहा है।

मैंने संभाल रखे है कुछ,
लम्हें वक्त के मेरे यादों में
ना आनेवाला, या आनेवाला
कौनसा वह वक्त था।
की जो लम्हें में जी रही थी।
में इस वक्त।

वह लम्हें शायद ही कभी वापस मिलेंगे
यह वक्त तो बित जाएगा,
कुछ ही दिनो में
लेकिन, जी रही हूँ
बस उसी पल या लम्हें में
जो आज है।

शायद वे दोस्त, वे रिश्तें, वे लोग
सब दूर चले जाऐंगे।
कुछ ही वक्त की बात है
कि, हम भी चले जायेंगे।
तो इस तरह है।
उस वक्त की बात।

मशहूर एक्टर : कादर खान

अमर दिगंबर छत्रे, बी.ए. भाग – १

रेखाचित्र

मुकद्दर का सिकंदर वही होता है, जो मौत को मेहबुबा मानकर जिंदगी के हर लम्हें को पूरी शिद्दत से ले जाए। जो हर पल उन कोशिशे मे गुजरता है, जो उसके होनें के मायने देता जाए।

उसके जिंदगी के अंधेरे डराते है, बद नसिबी बेचैन करती हैं और उसकी कामयाबी मिसाल करती हैं। यह आदमी जगडता, जिंदादली और जिंदगी का हमसायासा है नाम है कादर खान। हिंदी फिल्म के जानदार विलन, कॉमेडियन, स्टोरी रायटर, डायलॉग रायटर कादर खान इनकी डरावनी और लाचार कहानी।

यह आदमी जिंदगी भर अपनी माँ तलाशता रहा हैं। उसकी माँ ने पहाड जैसे सितम उठाएँ और औलाद के लिए जलालतो के जहर पिये। कादर खान के माँ–बाप अफगानिस्तान मे रहते थे काबुल से थोडी दूर। उनके तीन बच्चे आठ साल के होकर मर गए। फिर चौथा हूआ तो माँ ने अपने शोहर से कहाँ यहाँ के आबु–हवा ठिक नहीं है। कहीं और चलो। माँ–बाप अफगानिस्तान से हिन्दुस्तान और हिन्दुस्तान में आखिरकार मुंबई में आ गए। ये चौथा बच्चा कादर खान थे। मुंबई का जो सबसे गंधा स्लम है, वहाँ आकर ठहरे। उस मे शराब, जुआ, कैबाखाना जितने भी तरह के आने सब थे वहाँ पर सुबह–शाम कत्ल होता था। और कादर खान वहाँ पर रहने लगे। इनके पिता मुंबई के अखलाजान बर्दाश नहीं कर सकते थे। तो उनकी माँ और पिता में नोंकझोंक होने लगी। एक वक्त ऐसा भी आया कि दोनो में निभा ना सकी और दोनो का तलाक हुआ। यह छोटासा बच्चा कहाँ इन तलाकों के बीच में पल सकता था। इतने मे कादर खान जी के नाना आए पाकिस्तान से और मामू भी आए और उन्होंने माँ से कहाँ कि देखो एक औरत जवान, पठानी, खुबसुरत यहाँ पर गैर शादीशुदा बनकर नही रह सकती है तुम शादी कर लो। और उनकी माँ की दुसरी शादी कर दी गई। कादर खान जी के पिता ने कादर खान जी की माँ को तलाक दे दिया था। उनकी माँ की फोर्सीबली से दुसरी शादी करा दि तो सौतेले पिता कुछ खास काम–धाम नहीं करते थे। हर दुसरे दिन कादर खान जी को कहते थे कि जाओ तुम्हारे बाप से पैसे माँग कर लाओ। दो रूपये के लिए ये कमाठिपुरे से खडक जाते और वहाँ उनसे ये कह कर भीक माँगते की अब्बा बहुत बुरी हालात में है मुझे एक–दो रूपये दे दो। उनके पिता कहते मैं कहाँ दू बेटा में खुद एक मस्जिद में पेशेनाम हूँ और उनके मुँह पर चटाईयों के निशान होते। दर्द भरे माहोल मैं ओ इनको कहीं से एक–दो रूपये उधार करते लाके देते और उस दो रूपये मै इनका परिवार एक रूपये का आटा, डाल घासलेट ले आते। और हफ्ते में तीन दिन खाना खाते और हफ्ते में तीन दिन भूखे रहते थे। माँ की तखलिफोने इस कलाकार का ताउम्र पिछा किया है। माँ को मुसीबत से निकाल ने के लिए कादर खान जी ने दोस्तों के साथ म जदुरी करने निकल रहे थे। तो एक बार बचपन के दोस्त उनसे कहने लगे कि क्या यार तु क्या अपनी माँ के कहने पर रोज पढने जाता है, इसिसे बेहतर ये है कि तु किताबे रख दे कोने मे और माँ से कह कि तू नही पढना चाहता। तो उन्होने किताबे फेंक दी तो कंधे पर एक हात

आया मुड के देखा तो उनकी माँ खडी थी। माँ ने कहाँ कि मैं जानती हूँ तू कहाँ जा रहा है, तू इनके साथ जा रहा हैं इस घर की गरीबी ना रहे, भुख ना रहे। मगर बेटा ये गरीबी हमारे घर की नहीं जाएँगी ऐसी उन्होंने कहाँ बेटा इस गरीबी से टकराने के लिए मैं हूँ... मैं हूँ, तु एक काम कर। तू सिर्फ पढ! माँ ने पढ कुछ ऐसे अंदाज मैं कहाँ कि उनको लगा रोम-रोम उनका पिघल गया है। और वो वापस लौटकर अपने कमरे में गए। उन्होंने किताबें उठाएँ और स्कूल गए। और उस दिन से जो कादर खान जी स्कूल गए फिर जब तक उन्होंने डिग्री पास नही कर ली तब तक ओ लौंटे नहीं।

यहाँ से कादर खान जी की जिंदगी बदलने लगी थी। तंघाली-बधांली की बावजूद उन में कुछ करने का जजबा मजबुत हो रहा था। लिखने और बोलने का शौक बढ रहा था। दिनभर जीन लोगों कों अच्छा बोलते लिखते देखते उनकी नकल घर के पास के एक इज्राईली कब्रस्थान मे जाकर करते थे। एक रात अचानक एक टॉर्च चमकी और वो जिंदगी की राह पर ले गई। लाइट देखकर वो डर गए। उन्हें बुलाया गया किसी ने इशारे में। कादर खान जी उनके करीब गए तो उन्होंने कहाँ कि बेटा तुम क्या करते हो? इन्होनें कहाँ मैं ऐसे ही जो कोई अच्छी बात कहता है या लिखता है मैं उसकी नकल करता हूँ तो वो बोले ड्रामे में काम करोगे तो इन्होंने कहाँ ड्रामा क्या होता है तो उन्होनें कहाँ कि मैं तुम्हे बताता हूँ और उन्होंने अपनी साथियों से कहाँ की कल इसे शाम चार बजे मेरे बंगले पर ले आवो। सुपर टॉकीज के सामने अंदर गली में एक बंगला था और उसमें इन्हें बुलाया गया। उन्होंने कादर खान जी को पढने को कहाँ और कहाँ कि तुमने कितने ड्रामों में काम किया है। तो कहने लगे मैने एक में भी काम नहीं किया है। साहब मैंने पहलीबार तो ड्रामा आपसे सुना। तो उस ड्रामें में कादर खान जी ने काम किया उसका नाम था मामक अजरा। इनका काम देखकर एक साहब जिनके पास सौ-सौ के दो नोट थे। बडे मिया ओ आये कादर खान जी के पास उन्होंने दो सौ के नोट इनको दिए और कहाँ कि बेटा ये संभालकर रखना, ये नोट कल बहुत ज्यादा हो जाएँगे, इतने कि तुम्हे गिनना मुश्किल हो जाएँगा। उन्होंने कादर खान जी को दुआएँ दि सर पर हात फेरा और उसके बाद फिर नजर नहीं आए वो।

जिंदगी में कुछ लोग आते है, ओ कुछ ऐसा कर जाते हैं जिसका ताउम्र जिंदगी भर असर रहता है। वो याद तभी आते है, जब हम गुजरे वक्त को निहारने लगते है। खैर कादर खान इत्तफाक से ही लेकीन स्टेज से जुडे गए, नाटक लिखते गऐ, ॲक्टिंग करने लगे और एक दिन उनका नाटक देखने तब के सुपर स्टार दिलीप कुमार आए। जिंदगी दुसरा इत्तफाकर ले आ बैठी थी। कादर खान जी का एक ड्रामा था उन दिनों में वो बहुत मशहुर था। ताश के पत्ते। आगा साहब जो कॉमेडियन थे उस जमाने में। उन्होंने वो नाटक देखा और दिलीप साहब से कहाँ कि ये नाटक देखो और अगर तुम इसकी फिल्म बना वो तो वो बहुत-बहुत लाजवाब बनेगी। फिर कादर खान जी को एक दिन दिलीप साहब का फोन आया, ये डर गऐ। उन्होंने कहाँ कि में आऊँगा नाटक देखने। दिलीप साहब आए, आकर बैंठे, नाटक में इनका एक दादा का रोल (कॅरेक्टर) था। बाद में जब नाटक खत्म हुआ तो दिलीप साहब स्टेज पर आए और आकर उन्होंने कहाँ मैं कादर खान कों मुबारकबाद देता हूँ और इनको अपनी आनेवाली फिल्म बैराग में दिलीप कुमार के तीन रोल थे, उन्होंने कहाँ चौथा दिलीप कुमार ये बनेगा।

जानते है, जीवन की जब सारे रास्ते बंद दिखते है तब भी कोई ना कोई रास्ता इंतजार कर रहा होता है। कोशिश करते रहना चाहिए। ऐसे ही कोशिशो के बिच कुछ इत्तफाक, कुछ हालात और कुछ बाकियात बैंठे रहते है। जब हम उन तक पहूँचते है, ये हमारी ऊँगली पकड हमें आगे लेकर बढ जाते है। कादर खान जी के जिंदगी का पैंगाम यही है। कब्रस्थान में अश्रफखान का मिलना थिएटर में दिलीप कुमार का मिलना और ऐसेही एक इत्तफाक से अमिताभ बच्चन का कादर खान जी के लिए खडा होना, बस इसिलीए था कि एक आदमी अपने हूनर को लेकर लगातार कोशिशे कर रहा था। कादर खान जी की जो पहली फिल्म थी अदालत। उसमें अमि ताब बच्चन का डबल रोल था। उसमें एक इन्स्पेक्टर खान था, जो इन्होंने किया। प्रोड्युसर और डायरेक्टर चाहते थे कि इस रोल को कोई और हिरो करे लेकिन अमिताभ बच्चन जी ने इन्हें वो रोल दिलवाया। अमिताभ बोले ही इज अ वेरी गुड ॲक्टर। उसके बाद प्रकाश मेहरा की दुसरी फिल्म स्टार्ट हुई खुन पसीना। खुन पसीना में कादर खान जी ने विलेन थे। एक हफ्ते के अंतराल मे दोनों फिल्मे रिलीज हुई। तो लोगों ने कहाँ कि यार इंस्पेक्टर खान का रोल कोई भी कर लेगा, किसी से भी करा लेंगे लेकिन फिल्मों मे विलन की कमी है इसिलिए कादर खान जी को विलन का काम करने दो, और वहाँ से विलन बन गए।

कादर खान विलन तो बन गए, नाम भी कमा लिया

लेकिन ओ बार-बार इस कोशिश में रहे कि उनको विलन के रोल सें छुट्टी मिले। क्युकी उनके बच्चे अक्सर फटी हुई हालत मैं, चोट खाए हूँए आते थे। तो उनको पूछते थे कि ये क्या है बेटे? तो वो कहते थे कि अब्बा हमारी झडप हो गई आज! साथ के लडके बोलते है कि तेरा बाप पूरी पिक्चर में हिरो को मारता है। ऐसा रोल करके क्या फायदा। कादर खान जी को उनके बच्चो से उनकी बुराई बर्दाश्त नहीं हूई तो मालिक से कहाँ कि मुझे इस विलन के रोल से निकाले। इतने में एक फिल्म आई हिम्मतवाला, वो हिम्मतवाला इन्होंने लिखी और ऐसे लिखी कि उसमें कॉमेडी के डायलॉग और कॉमेडी करनेवाला मुनीम, ये सब यही थे मतलब कादर खान जी थे। बाद में एक हफ्ते तक तो जितेंद्र और श्रीदेवी के बैनर लगे हुए थे। और कादर खान जी का किरदार लोगों को इतना पसंद आया कि एक हफ्ते बाद सारे बैनर और पोस्टरों और तस्वीरे इन्ही की लगी थी। और वहाँ से इनका कॉमेडी का दौर शुरू हुआ। इन्होंने कॉमेडी, ट्रेजडी, विलन, हिरो ये किरदार और भी अच्छे तरह से फिल्मो और ड्रामों मे करते रहे थे। इनका फिल्मों का दौर अच्छा रहा लोगो ने कहाँ कि ये सब कैसे कर लेता है।

मुकद्दर का सिकंदर वही होता है, जो मौत को मेहबुबा मानकर जिंदगी के हर लम्हें को पूरी शिद्दत से ले जाए। जो हर पल उन कोशिशे मे गुजरता है, जो उसके होनें के मायने देता जाए। कुछ इस तरह जिनेवाले लोग किचड में कमल कि तरह खिल जाते है। आग मे सोने कि तरह तब जाते है। कादर खान जी का होना जीवन का ऐसा एक संघर्ष था जो खुद में एक बडा पैगाम है।

भारतीय सिनेमा के इतिहास मे ऐसा कलाकार कोई और नही है, कादर खान साहब का नाम हमेशा गर्व से लिया जाएँगा।

कोशिश

तनुजा खंडू पाटील, बी.ए. भाग – १

चिंतनपर आलेख

दो कदमों की क्यों न हो कोशिश होनी चाहिए आगे बढने का हौसला तिनके से भी छोटा क्यों न हो लेकीन बढने का होसला होना चाहिए। कहते है, तिनके से तो जंगल जलकर राख हो जाए।

दो कदमों की क्यों न हो कोशिश होनी चाहिए आगे बढने का हौसला तिनके से भी छोटा क्यों न हो लेकीन बढने का होसला होना चाहिए। कहते है, तिनके से तो जंगल जलकर राख हो जाए। सोचना यही है की मैं गलत कर रहा हूँ, तो बस उस दिन अपने आपसे नजर मिला कर देखना। हो सके तो ऊँचाईपर चढकर पिछे मुडकर मत देखना, कितना बुरा था अतित सोचना गलत है, अब यह सोचो अगर अतित बुरा ना होता तो इस वर्तमान में काबिल न हो पाता। अगर मगर की बात करे तो भुल जा सोच बुरा और बुराई दोनो ने क्या बनाया तुझे क्या आपनाया तुने बुरा, बुराई, सच या फिर सच्चाई किस राह पर चल रहा है, ''तू''।

जिंदगी उम्मीद का दुसरा नाम है, आज जैसे भी जिया यही मेरी जिंदगी क्या पता कल कैसे हालात लेकर आए। आज हूँ, खूश हूँ, जिंदा हूँ बस! यही मेरी जित है। जिनके लिए लढता हूँ, या यही कहो लढता हूँ इसलिए जिंदा हूँ। सवेरे की सुरज की पहली किरण से पहले उठो, सोकर वक्त मत गवाओ। आज का वक्त, अब का मौका शायद नई उडान ही ना भर पाए। आपने मनको अपने सपने के पिछे चलना सिखाईये, फिर नतिजा ऐसा होगा की उम्मीद से कही जाना, हौसले से जादा बुंलद और आशा से कही जादा बेहतर जिंदगी, और कामयाबी आपके सात रहेगी। भलेही आज कमजोर हूँ, गरीब हूँ लेकीन मेरी आशा और मेरे सपने मुझे मेरी उँचाईओं तक पहुँचाएंगे इस बात की पुरी पुरी, ''कोशिश'' होनी चाहिए।

कानून बदलने से समाज का नजरियाँ नही बदलता - प्रो. आर. राज राव

कोमल नारायण बाबर, बी.ए. भाग – २

साक्षात्कार

हम यहाँ ऐसा नहीं कह सकते हैं कि मैं जो हूँ, जैसा हूँ, मेरा जीवन है। इसमें किसी को दखल–अंदाजी करने का अधिकार नहीं है। हमारे समाज में बहुत सारी बातें कर्तव्य से जुडी हुई होती है।

कोमल : नमस्ते सर! आप एलजीबीटी समाज के संघर्ष के भागीदार है, साथ विश्वविख्यात लेखक भी है। मेरा सवाल आपसे है कि, धारा ३७७ को 'एससी' ने खारिज किया है। क्या इस क्रिमनल ॲक्ट को खारिज करने से इस समाज के प्रति लोगों का देखने का नजरियाँ बदलेगा? आपके विचार क्या है?

प्रो. राव : देखो, ऐसा है कि कानून बदलने से समाज का नजरियाँ तुरंत नहीं बदलता। भारत में वैसे तो कानून के बारे में काफी नकारात्मकता है। भारत की आबादी में से बहुत सारे लोगों को इस कानून की जानकारी तक नहीं है। वैसे तो शिक्षित लोगों की दृष्टि से भी यह मुद्दा कोई मायने नहीं रखता है। पेपर में पढेंगे और उसे छोड देंगे। जब तक उनके अपने परिवार में कोई एलजीबीटी पैदा नहीं होता है तब तक उनके लिए उसका कोई महत्व नहीं है। कानून बदलने का एक फायदा हुआ है क्योंकि आज हम क्रिमनल नहीं है। लेकिन क्या करे! लोगों की मानसिकता बदलने के लिए काफी समय लगेगा। इसके लिए कॉन्फरन्स, सेमिनार और पाठ्यक्रम में कोर्स शुरू करने की आवश्यकता है। जैसे हम लोगों ने सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे के अंग्रेजी विभाग में कोर्स शुरू किया था।

कोमल : सर, वैसे तो पूरे विश्व में आप एक लेखक के रूप में बहुत मशहूर है। आपने अभी–अभी एक शब्द का प्रयोग किया 'क्रिमनल' आपकी एक किताब भी है, 'क्रिमनल लव्ह'। सर इस किताब के बारे में हमें थोडी जानकारी दीजिए। लोगों की नजरों में एलजीबीटी समाज क्रिमनल होने के कारण आप क्या बतायेंगे?

प्रो. राव : हमारी संस्कृति भिन्नलिंगी संबंधों की रही है। इसमें शादी, परिवार, बच्चों को विशेष महत्त्व है। ऐसी संस्कृति और समाज में कोई भी व्यक्ति खुद को एक्सपोज नहीं कर सकता है। 'शर्म' भारतीय संस्कृति का अभिन्न हिस्सा रहा है। 'शर्म' हमारी सोसायटी में काफी मायने रखता है। वह संस्कृति माँ–बाप से शुरू होती है। किसी घर में 'गे' है। इसकी भनक भी सोसायटी को लग जाती है तो उनके परिवार के भाई–बहनों की शादी को लेकर बडी समस्या आती है। हमारे यहाँ पाश्चात्य लोगों जैसा व्यक्तिवाद नहीं है। हम यहाँ ऐसा नहीं कह सकते हैं कि मैं जो हूँ, जैसा हूँ, मेरा जीवन है। इसमें किसी को दखल–अंदाजी करने का अधिकार नहीं है। हमारे समाज में बहुत सारी बातें कर्तव्य से जुडी हुई होती हैं।

कोमल : सर, उत्तर आधुनिकता, व्यक्तिवाद, अस्तित्ववाद के दौर में एलजीबीटी को लेकर बहुत कुछ लिखा जा रहा है। यहाँ पर आप ने कर्तव्य की बात कहीं। 'लोकसत्ता' में अशोकराव कवी ने इस बात को उठाते हुए कहाँ था कि हम 'गे' एलजीबीटी लोग भी अपने परिवार का कर्तव्य समर्थ रूप से उठाते हैं। फिर भी हमें बदनाम क्यों किया जाता है? इस संदर्भ में आपके विचार क्या है?

प्रो. राव : उन्होंने जो कहाँ है, वो सही हैं। उसके घर में यह परिवर्तन आया है। मेरे घर में यह परिवर्तन आया है। लेकिन पूरे समाज में यह परिवर्तन नहीं आया है। वे समझते हैं कि जब तक हम शादी नहीं करते हैं, बच्चे पैदा नहीं करते है तब तक हम कोई जिम्मेदारी नहीं निभाते है। भारत में जिम्मेदारी पूरा करने का मतलब है ॲरेंज–मॅरेज करना। वही हमारी कर्तव्य की संकल्पना है। हमारे समाज में 'सिंगल' आदमी की कोई जिम्मेदारी नहीं मानी जाती। सिंगल आदमी जॉब नही करेगा, वो ऐश करेगा। ऐसी मान्यता है। दूसरी और सिंगल औरत की इमेज है वो 'रंडीबाजी' करेगी। यह रूढिवादी सोच है जो गलत है। जब तक हम इस सोच बदलेंगे नहीं तो, ये चलता रहेगा।

कोमल : सर, अब में एक साथ दो सवाल पूछूँगी। सर, आपने सावित्रीबाई फुले विश्वविद्यालय के अंग्रेजी विभाग में एलजीबीटी कोर्स शुरू किया है। कोर्स की शुरूआत करते समय आपको किन मुसीबतों का सामना करना पडा? साथ ही आज सारे भारतीय भाषाओं में एलजीबीटी पर बहुत कुछ लिखा जा रहा है, तो क्या आपको लगता है, हमारा समाज परिवर्तन की दिशा की ओर जा रहा है?

प्रो. राव : मैं ज्यादा आशावादी नहीं रहता हूँ। जब यह कानून बदला उसके बाद हर जगह पर मेरा साक्षत्कार लिया गया। मैंने हर एक जगह यह कहाँ, यह जो कानून खत्म हुआ इस पर मैं ज्यादा खूश नहीं हूँ। जब यह कानून या और मैं क्रिमनल था तब ज्यादा खूश था। क्रिमनल का माने तुम लडते रहों, संघर्ष करते रहो। अभी कानून खत्म होने से हमारी लढाई कमजोर हो जायेगी। हमको लगेगा की जो हमें चाहिए था, वो हमको मिल गया। बौद्धिक धरातल पर मुझे क्रिमनल ही रहना है। मुझे समाज की मुख्य धारा से समझौता नहीं करना है। मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी, आंदोलन के समान संघर्षरत रहना है।

कोमल : सर, बात ही बात में एक प्रश्न का उत्तर नहीं मिला है। मैं उसे फिर से दोहराती हूँ। सावित्रीबाई फुले, पुणे विश्वविद्यालय के पाठ्यक्रम एलजीबीटी कोर्स रखते समय आपको विरोध का सामना करना पडा?

प्रो. राव : बहुत विरोध हुआ। उस समय के कला संकाय के अधिष्ठाता एवं अध्ययन मंडल के अध्यक्ष ने भारी विरोध किया। उन्होंने कहा कि भारतीय विद्यार्थीयों को यह कोर्स क्यों चाहिए? यह युरोप से आयी हुई चीजे भारतीय विद्यार्थीयों पर मत थोपो। यह हमारे संस्कृति का हिस्सा नहीं है। ऐसा कहने पर हमें लडना पडा। लेकिन अंतत: अनुमति मिली। लेकिन अब देखो मेरे रिटायर्ड होने के बाद उस कोर्स को विभाग ने बंद किया है। यह इतना तकलीफदेह है कि जब कानून खत्म हुआ। तब कोर्स पाठ्यक्रम से निकाल दिया।

कोमल : सर, कहाँ जाता है कि भारतीय संस्कृति में भी एलजीबीटी समाज के कुछ उदाहरण मिलते है।

प्रो. राव : बिलकूल यह चीजें पहले से थी। हमारे बहुत सारे राजनेता, मंत्री इस चीज को ज्यादा हवा दे रहे हैं। उनकी पढाई ठीक से नहीं हुई है, उनका अध्ययन ठीक से नहीं है। रूत वनिता और सलीम किदवाई की किताब में देवदत्त पटनाईक की किताब में, बाकी लोगों की किताब में कितने प्रमाण है कि कभी भी उसे क्रिमनल नहीं माना गया था। हमारे मिथकों में शिखंडी जैसे किरदार है, जिसका सेक्स चेंज ऑपरेशन हुआ था। हमारा कामसूत्र है, हमारे खजुराहो की संस्कृति है, बाकी मंदिरों की संस्कृति है। जो भी हो उसे क्रिमनल कभी माना नहीं जाता था। समझो, उस वक्त यह अल्पसंख्याकों का विषय था, बहुसंख्यांक लोगों का नहीं था। इसे कभी भी क्राइम नहीं बनाया। यह क्राइम तो ब्रिटीश ने १८६१ में बनाया और उसे लेकर हम आगे जा रहे हैं। जिन ब्रिटिशों ने यह कानून बनाया उन्होंने अपने देश में सौ साल बाद इस कानून को मिटाया। मेरी दृष्टि से जो बोलेगा यह हमारी संस्कृति के खिलाफ है, वो एकदम अशिक्षित है, अनपढ हैं। क्योंकि उन्होंने इतिहास को पढा नहीं।

कोमल : सर, यह सवाल सीधे साहित्य को लेकर है। 'गे' साहित्य की भाषा और रूप किस प्रकार का रहा है?

प्रो. राव : भाषा कौन सी भी हो सकती है। लेकिन उसका सौंदर्यशास्त्र अलग है। इस पर अभी तक ठीक से अनुसंधान नही हुआ है। दलित साहित्य, स्त्री साहित्य के समान 'गे' साहित्य का भी अलग से सौंदर्यशास्त्र होना चाहिए। वैसे तो 'गे' साहित्य अभी बहुत कम संख्या में है। लिखने की शैली, वाक्य संरचना और कॅरेक्टर की दृष्टि से 'गे' साहित्य मुख्याधारा के साहित्य से अलग है। 'गे' साहित्य में सेक्सुअल इक्सप्लिसिटनेस वो पार्ट ऑफ टेक्नीक होता है, सौंदर्यात्मक होता है।

कोमल : सर, एक अंतिम सवाल है। अभी आपकी 'मैडम गिव्ह मी माय सेक्स' नामक नयी किताब आ रही है, उस किताब के बारे में हमें थोडा बता दीजिए।

प्रो. राव : इस किताब में अंग्रेजी विभाग में मैंने जो तीस साल गुजारे है उसकी कहानी है। उन तीस सालों में विभाग कम और सर्कस ज्यादा मुझे लगा तो उसके बारे में है। उसमें मैंने देखे हुए सब प्रोफेसर, विद्यार्थी है। थोडा नामों में बदलाव किया है। यह कॉमिक नॉवेल है। इसमें पूरा नैरेटिव स्टाईल में ह्युमर बोलता है। इसमें पूरी युनिव्हर्सिटी और उच्चशिक्षा को सटायर में बांधा है।

'नव आलोचनाशास्त्र की खोज 'आलोचना और आलोचना'

विलास गोपाळ पवार, बी.ए. भाग – १

समीक्षा

'साहित्य तो दर्शनशास्त्र है न समाजशास्त्र। उसके अध्ययन को भी अपनी प्रकृति और प्रणाली है। मनोवैज्ञानिक, दार्शनिक या सामाजिक सत्य रचना के भीतर तभी मूल्यवान होते हैं जब वे उसकी समग्रता, संकुलता एवं कलात्मकता की रक्षा करते हैं।'' (वहीं – पृ. २८)

'वर्तमान हिंदी साहित्य के क्षेत्र में कुछ लोग ऐसे हैं जो लक्षणों की पूरानी लकीर से जरा भी इधर–उधर होने की कल्पना ही नहीं कर सकते। बेचारे नवीनतावादी अभी कलाबाजी कर रहे हैं, उन्हें विलायती समीक्षा–क्षेत्र में उडते हुए लटकों उद्धरणों और यूरोप के ग्रंथकारों की नाममाला जपने की फुरसत नहीं। अब रहे उच्च शिक्षा प्राप्त 'संस्कृत स्कालर' नामक प्राणी, ''वे तो भारतीय वाङ्मय में जो कुछ हो चुका है, उसी को संसार के सामने–संसार का मतलब आजकल यूरोप और अमेरिका लिया जाता है – रखने लगे हैं। यही उनका परम पुरूषार्थ है। उन्हें अपने साहित्य को और आगे बढाकर उन्नत करने से प्रयोजन?'' – आ. राम चंद्र शुक्ल (आलोचक और आलोचना – डॉ. बच्चन, सिंह, भूमिका से पृ. VI)

समकालीन हिंदी आलोचना के विवेकधर्मी आलोचक देवीशंकर अवस्थी की आलोचनात्मक पुस्तक 'आलोचना और आलोचना' आ. शुक्ल के रचना और आलोचना की इसी चिंता को अभिव्यक्त कर देती है और नव आलोचनाशास्त्र की खोज भी करती है। अवस्थी ने अपने समय में प्रचलित आलोचना के दोनों अतिवादों को देखा और परखा था। एक अतिवाद रचना के बजाय रचनाकार के युग और उसके जीवन दर्शन का ही ज्यादा ब्यौरा पेश करता था, स्थूल समाजशास्त्रीय व्याख्याएँ आलोचना के पटल पर छायी हुई थी, तो दूसरी ओर रूपवादी–सनातन और अधुनातन–रूझान थे। देवीशंकर अवस्थी ने इन पद्धतियों की सीमाओं को सपना और एक नव आलोचना पद्धति की ओर संकेत किया –

''वास्तव में आलोचना के विविध मत–मतांतरो से घबाडकर भागने या किसी एक ही मत को परम सत्य मानकर बैठ जाने की अपेक्षा आवश्यकता इस बात की है कि विभिन्न समीक्षा दृष्टियों को एकसार किया जाय तथा उन्हें एक समग्रता के भीतर पिरोया जाय। इस अन्वयन और एकसारीकरण में ही दृष्टि की वह पूर्णता निहित है जो कृति के अधिक से अधिक रसबोध को उपलब्ध करा सकेगी। (आलोचना और आलोचना – डॉ. देवीशंकर अवस्थी, पृ. १६) देवीशंकर अवस्थी आलोचनाशास्त्र के महत्त्व को जानते थे। वे आलोचक को भी रचनाकार के समान सर्जक मानते थे। इसी कारण वे कहते हैं – कि 'असफल कवि आलोचक बन जाता है – यह मत पहले भी मान्य नहीं था और अब भी नहीं है।' (वहीं, पृ.९) आलोचक का महत्व एवं आलोचना की कठिनता के संदर्भ में निराला का हवाल देते हुए रामविलास शर्मा ने लिखा है – ''आलोचना लिखना आसान काम नहीं है अगर आदमी उसका महत्व समझे। निराला समझते थे, आलोचक का मस्तिष्क कवि के मस्तिष्क से बडा होना चाहिए... खुद आलोचना लिखी है कुछ बहुत अच्छी उलझाव वाली है।'' (अपनी धरती अपने लोग, खंड – ३ रामविलास शर्मा, पृ. १९३)

देवीशंकर अवस्थी ने एक ओर रचना के स्वायतत्ता की बात उठायी है तो दूसरी ओर लेखक और आलोचक के लिए जीवन है, प्रति जागरूक होने की शर्त भी रखी है। आलोचना के लिए वे रचना का समीपी अध्ययन आवश्यक मानते हैं। वे वस्तुपरक आलोचना के पक्षधर थे। उन्होंने लिखा है – ''आवश्यकता आज इस बात की है कि समीक्षा अधिक संतुलिक हो – यानी कि रचना के साथ उसकी गहरी सम्पृक्ति हो, रचना के सभी स्तरों के साथ। प्रत्येक रचना स्व–निर्भर, एकतान एवं अत्याधिक जटिल संकुल स्तरों वाली होती है युग तथा रचियता से अलग होकर उसका अपना एक स्वतंत्र अस्तित्व भी होता है। उसका इसी रूप में अध्ययन प्रारंभ होना चाहिए।'' (आलोचना और आलोचना – डॉ. देवीशंकर अवस्थी, पृ.२९)

उपरोक्त उद्धरण से यह आभास होता है कि ये रूपवाद के बुनियादी कथन को दोहरा रहे हैं, पर ऐसा नहीं है। वे बिस्माट और बियर्डसले ने बताये कृति के तीन प्रकार से प्राप्त

होने वाले ज्ञान का हवाला देते हुए रचना द्वारा प्राप्त अर्थ या पाठविश्लेषणपरक आलोचना को महत्व देते हैं। उनके अनुसार अन्य दो प्रकार से कुछ सहायता मात्र ली जा सकती है। वे आलोचना के लिए लेखक की डायरी, पत्र, जर्नल्स आदि कम महत्व देते हैं। देवीशंकर अवस्थी मानते हैं कि आलोचक का पहला कार्य साहित्यिक और असाहित्यिक मूल्यों में अंतर करना है। इसका मतलब यह नहीं है कि वे साहित्येत्तर मूल्यों को पूरी तरह से नकार रहे हैं। वे लिखते हैं – ''साहित्य तो दर्शनशास्त्र है न समाजशास्त्र। उसके अध्ययन को भी अपनी प्रकृति और प्रणाली है। मनोवैज्ञानिक, दार्शनिक या सामाजिक सत्य रचना के भीतर तभी मूल्यवान होते हैं जब वे उसकी समग्रता, संकुलता एवं कलात्मकता की रक्षा करते हैं।'' (वहीं – पृ. २८)

देवीशंकर अवस्थी नई रचनाओं के मूल्यांकन के लिए आलोचना के पुराने मानदंडो को त्याज मानते हैं। वे उन्हें निर्मम भाव से नकारते हैं। वे रचना को समसामायिक बोध, कालक्रम और उसकी प्रकृति के आधार पर जांचते – ''साहित्य का एक सिद्धांत जो कालिदास, बाणभट्ट या तुलसीदास पर लागू हो जाता है, आधुनिक कहानियों पर कैसे लागू किया जा सकता है? प्रश्न श्रेष्ठता और निकृष्टता का नहीं, भिन्नता का है।'' (वहीं – पढ. ३३) यह भिन्नता भावबोध एवं संरचना के स्तर पर है। वे रचनाओं के मूल्यांकन के लिए नव आलोचनाशास्त्र की मांग करते हैं।

देवीशंकर अवस्थी आलोचक का महत्वपूर्ण दायित्व की पहचान को मानते हैं। समकालीनता बोध और इतिहास बोध उनकी आलोचना का प्रमुख मानदंड है। सामाजिक, सांस्कृतिक संरचना के समानांतर साहित्यिक संरचना की निर्मिति को रेखांकित करते हुए वे अपनी युगसापेक्ष दृष्टि का परिचय देते हैं तथा रूढिवादी अकादमी आलोचना की व्यर्थता उजागर करते हुए आधुनिक सोच को बढावा देते हैं। देवीशंकर अवस्थी ने साहित्यिक प्रकृति के अनुरूप एक अध्ययन प्रणाली की खोज करने का प्रयास किया है, जिसे हम नव आलोचनाशास्त्र की खोज भी कह सकते हैं। इस प्रकार से उन्होंने प्रचलित आलोचना पद्धति में बदलाव की एक सार्थक पहल की है। देवीशंकर अवस्थी की आलोचना का प्रमुख मानदंड है, रचनाशीलता के बदलाव के साथ मानदंड और पद्धतियों में बदलाव!

प्रस्तुत पस्तक के कुछ लेख जैसे 'आधुनिक अंग्रेजी उपन्यास' ग्रीक और भारतीय पुराण गाथाएँ में वे तुलनात्म क आलोचना प्रणाली के प्रयोग करते हैं। और अपनी गहन अध्ययनशीलता से भी परिचित कराते हैं। पुस्तक की सबसे बडी कमी है कि आलोचक ने पुस्तक का शीर्षक 'आलोचना और आलोचना' दिया है लेकिन लेखों में बारंबार समीक्षा शब्द का प्रयोग किया है। देवीशंकर अवस्थी की आलोचनात्मक भाषा में अंग्रेजी के 'न्यू क्रिटीसिजम' का प्रभाव स्पष्ट रूप से दृष्टिगत होता है। इन बातों को छोडकर प्रस्तुत पुस्तक में देवीशंकर अवस्थी द्वारा नव आलोचनाशास्त्र की खोज की गई है।

पुस्तक	:	आलोचना और आलोचना
लेखक	:	देवीशंकर अवस्थी
प्रकाशक	:	वाणी प्रकाशन नयी दिल्ली – ११०००२
संस्करण	:	१९९५
आवृत्ति	:	२०१३
मूल्य	:	३००/–
कुल पृ. संख्या	:	१६९

यादों के झरोखों से....

राहुल आप्पासो माळी, बी. ए. भाग – २

यात्रावृत्त

राष्ट्रीय सेवा योजना का मतलब है, अनुशासन और कर्तव्यनिष्ठा। 'मैं नहीं आप' इस ब्रीद वाक्य ने हमें संकुचित विचारों के घेरे से बाहर निकाला और सामाजिक दायित्व की ओर अग्रसर किया।

'मैं नहीं आप' ऐसे आदर्श वाक्य के साथ राष्ट्रीय सेवा योजना के स्वयंसेवक कुछ दिनों के लिए अपने निवासी शिबिर में गये थे। यह बहाना था कि शिवाजी विश्वविद्यालय व्दारा आयोजित राष्ट्रीय सेवा योजना सात दिवसीय निवासी शिबिर आटपाडी के पास यमाजी पाटला की वाडी मतलब (य.पा.वा.डी) इस गाँव में शिबिर का आयोजन किया था। श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय आटपाडी के व्दारा किया था।

शिवाजी विश्वविद्यालय के अंतर्गत महाराष्ट्र के विभिन्न विश्वविद्यालय के छात्र इस शिबिर में आए थे। आटपाडी कॉलेज के एन्.एस् अधिकारी और सांगली जिला समन्वयक प्रा. सदाशिव मोरे सर तथा प्रा. डॉ. धनंजय लोहार सर, प्रा. गणपतराव नांगरे इन्होंने इस शिबिर का आयोजन कुशलतापूर्वक किया था। राज्यस्तरीय शिबिर में कालेज में छात्र और छात्राओं की भागीदारी महत्त्वपूर्ण थी। इस शिबिर का हेतु या उद्देश्य एक सार्वभौमिक जागरुकता निर्माण करना था जो कि शिबिर का डिजाइन किया गया था। पानी की एक बूँद जो बचायेगा वो गाँव की प्रतिष्ठा बढायेगा ऐसा शिबिर का उद्देश्य था। इस सात दिनों के निवासी शिबिरों में छात्रों को नए विशेष वक्ता और अफसर लोग मिलते थे। राष्ट्र निर्माण में युवाओं की भूमिका कैसी बढानी चाहिए। सूखे से समृध्दि तक गाँव की यात्रा आदि विषय पर हमें मार्गदर्शन करते थे। इस शिबिर में हमें अलग–अलग तरह के वक्ता ने मार्गदर्शन किया। इस सात दिवसीय शिबिर में अनुशासन और ज्ञान का एक उत्कृष्ट मिश्रण था। शिबिर में छात्रों के सर्वांगीण विकास के लिए विभिन्न कार्यक्रम भी आयोजित किए गए थे। यह निश्चित रुप से छात्रों के ज्ञानात्मक विकास का दायरा बढाने में मदद करेगा।

इस शिबिर में सहभागिता लेने के लिए एक पल की देर नहीं की सबसे पहले मैंने जाकर अपना नाम जोड दिया। क्योंकि मैं यह अवसर नहीं गवाना चाहता था। पिछले साल मैंने एन्.एस्. एस् की गतिविधियों में सहभाग लिया था। मैं अपने सिनियर्स के साथ सात दिनों के लिए अपने गाँव से दूर जा रहा हूँ। मैं ग्रामीण क्षेत्रों में भी हूँ। इसलिए ऐसा कुछ नहीं था। लेकिन दोस्त के साथ होने का अनुभव एक अलग है। शिबिर में भी बहुत खुशी थी। बाहर के कॉलेज के स्वयंसेवक और स्वयंसेविका आयी थी। हर एक से अच्छी तरह से दोस्ती की। उनके साथ एक अच्छी बातचीत की, उनका परिचय कराया। उसके बाद सात दिन के निवासी शिबिर में बहुत अच्छी दोस्ती थी।

सबसे पहले हम इस गाँव में सुबह ६.३० बजे पहुँचे। उस गाँव के एस टी स्टैंड पर पहुंचकर हमने उस गांव के लोगों से पूछा यह य. पा. वा. डी. गाँव कहाँ है? उसके बाद उन्होंने कहा कि, हाइवे से हाइवे तक कमांड है और आप इस कमांड से सीधे जाओ वहाँ से तीन किलोमीटर की दूरी पर यह गाँव हैं। हम आटपाडी से उस चौराहे तक टमटम में बैठकर वहाँ गये। हम वहाँ उतरे और वहाँ दो स्वयंसेवक हमसे मिले। उन्होंने हमसे पूछा क्या आप शिबिर के लिए आए हैं? हमने उन्हें बताया कि हम शिबिर में आए है और एन. एस.एस. के छात्र हैं। सबसे पहले हम य. पा. वा. डी. गाँव में गए। मुझे लगा कि हम अपना गाँव और अपना तहसिल छोड़कर एक दूर दराज के दूसरे तहसिल में आये हैं। इस गाँव में तीन मुख्य संगठन है।

१. बळीराजा संगठन और शेतकरी संगठन
२. संत गाडगेबाबा महाराज स्वच्छ अभियान
३. य. पा. वाडी विभिन्न कार्यकारी सह सोसायटी लि. य. पा. वाडी

इस गाँव में सबके घर के सामने कम से कम दस–पंद्रह पेड़ है। यह गांव सीवरेज मुक्त है। प्लास्टिक मुक्त गांव और सभी के घरों में शौचालय हैं। इस गाँव में काम करनेवाले इंजिनिअर्स, शिक्षक, पुलिस, सैनिक, ज्वेलर्स लोग है। सब बड़े–बड़े बंगले है। इस गाँव में दो सौ सत्तर परिवार है। जनसंख्या सतरह सौ तिरसठ है। इस गाँव को एक आदर्श गाँव माना जाता है ।

सात दिनों में बहुत कुछ सुनते थे। राष्ट्र निर्माण में युवाओं की भूमिका, सुखे से लेकर गाँव की समृद्धि तक, भारूड जैसी

आदि लोककला विषयों पर व्याख्यान हुए। यह सात दिनों का आयोजन था। इस सात दिवसीय निवासी शिबिर में सभी क्षेत्रों में साफ-सफाई की, सड़क के किनारे जो पेड़ लगाए थे उसे बाड और लेन किया गया। तटबंध का C.C.T. किया सड़क चौड़ी हो गई। गाँव का सर्वेक्षण किया। हम लोगों ने प्रत्येक घर को फाइव्ह स्टार का नामांकन दिया। गाँव में चिकित्सालय शिबिर का आयोजन किया था। इस सात दिवसीय निवासी शिबिर में इतना सारा काम किया। इसी बीच गाँव में राज्य की समिति आयी। उन्होंने गाँव का सर्व्हे किया। हम सुबह गाँव में सात बजे आते थे। सर जी ने जो कहा है वो काम हम करते थे। काम पर जाने के बाद हम खेत में आते थे। वहाँ हम लोगों ने खूब अनार भी खाए। इस शिबिर में हमने अलग-अलग चीजें की है। आखरी दिन हम सब एक साथ आए। सभी ने अपनी विशेष कला भी प्रस्तूत की। इस एन. एस. एस. शिबिर ने हमें बहुत कुछ सिखाया और यह शिबिर मेरे लिए जीवन का एक महत्त्वपूर्ण मोड है। गाँववालों ने भी हमारी बहुत मदद की। सर जी ने सब कुछ समझाया कोई कमी नहीं छोड़ी। ऐसे शिक्षक कभी भी नहीं मिलेंगे। राष्ट्रीय सेवा योजना और सांगली जिला समन्वयक सदाशिव मोरे जैसे शिक्षक नहीं मिल पाएँगे। सर जी को लोगों का बहुत समर्थन था। मोरे सर जी ने भी बहुत कड़ी मेहनत की। इस शिबिर के लिए उनके मार्गदर्शक प्रा. डॉ. धनंजय लोहार सर और गणपतराव नांगरे सर तथा अन्य अध्यापक और स्टाफ के सदस्यों का भी सहयोग मिला। शिबिर का नियोजन अच्छा था। यमाजी पाटीला वाडी में बहुत अच्छा शिबिर का आयोजन किया था।

मुझे ऐसा लगता है फिर एक बार उस गाँव में जाना चाहिए। मोरे सर आपकी टीम को बहुत बहुत धन्यवाद!

यह गाँव प्रथम क्रमांक प्राप्त करे ऐसी कामना करता हूँ।

आवाहन

दरेप्पा अशोक अजनाळकर, बी. ए. भाग-१

यादें उन शहीद जवानों की,
अमर रहेगी इस हिंद में।
ना व्यर्थ होगा बलिदान जवानों का,
ईंट का जवाब पत्थर से होगा हमारा।

युवाओं का हिंद यह हमारा,
आतंक फैलाने की कोशिश ना कर दोबारा।
उठेगा जब सैलाब हमारा,
ना रहेगा आतंक तुम्हारा।

मनसुबे तुम्हारे होंगे ना पूरे,
जब तक सेना है हमारी।
रंग बदलना फितरत है तुम्हारी,
खेलना खूब जानते है खून की होली।

रोक दे सिलसिला तुम्हारा,
कांपेगी रूह, देखकर जुनून हमारा।
बाज आ हरकतों से अपने
कल की रात जैसी दोबारा
होगी दीवाली हमारी।

मत भूल यह इक्कीसवीं
हिंदुस्तान है हमारा।
घर में घुसकर मारना,
आता है सेना को हमारें।

क्या भरोसा...

कविता कुंडलिक मराठे, बी.ए. भाग - २

दिन आता है जाता है।
वक्त का क्या भरोसा?
फूल खिलते हैं मुरझाते है।
कली का क्या भरोसा?

यार मिलते है बिछडते हैं।
दोस्ती का क्या भरोसा?
दिल मिलते है बिछड़ते है।
प्रेमी का क्या भरोसा?

दुनिया मतलब की है।
किसी का क्या भरोसा?
अपना दगा देता है।
किसी का क्या भरोसा?

राष्ट्रीय सेवा योजना विविध उपक्रम

राष्ट्रीय सेवा योजना उद्घाटक प्रसंगी मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. मिलिंद हुजरे

वृक्षारोपन करताना डॉ. व्ही. एस. ढेकळे, प्राचार्य डॉ. मिलिंद हुजरे, डॉ. राजेंद्र लवटे प्राध्यापक व विद्यार्थी

युवक बिरादरी स्पर्धेनिमित्त मार्गदर्शन करताना कार्यक्रम अधिकारी डॉ. राजेंद्र लवटे

जलदूत प्रशिक्षण प्रसंगी मार्गदर्शक व विद्यार्थी

विशेष श्रमसंस्कार शिबीर मु. कोसारी, ता. जत येथे मार्गदर्शन करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

विशेष श्रमसंस्कार शिबीरात अंधश्रध्दा निर्मूलन प्रयोगाचे सादरीकरण करताना प्रा. चंद्रसेन मानेपाटील

विशेष श्रमसंस्कार शिबीरात विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना जिल्हा समन्वयक प्रा. सदाशिव मोरे

विशेष श्रमसंस्कार शिबीरात श्रमदान करताना विद्यार्थी व प्राध्यापक

राष्ट्रीय छात्र सेना

२□□८-□□□

आंतरराष्ट्रीय परिषद, आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय कार्यशाळा

पदार्थ विज्ञान विभाग आयोजित आंतरराष्ट्रीय परिषदेत शोधनिबंध ग्रंथ प्रकाशित करताना मान्यवर

हेनान विद्यापीठ, चीन बरोबर आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य करार स्वीकारताना मा. प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे

पदार्थ विज्ञान विभाग आयोजित तिसरी आंतरराष्ट्रीय परिषद – उद्घाटक मा. प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे व सहभागी प्रतिनिधी

रसायनशास्त्र व पदार्थ विज्ञान विभाग आयोजित आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळा

पदार्थ विज्ञान विभाग आयोजित एकदिवसीय राष्ट्रीय कार्यशाळा

वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ

वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभात स्वागत करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे, अहवाल सादर करताना कार्याध्यक्ष प्रा. चंद्रसेन मानेपाटील व मार्गदर्शन करताना प्रमुख पाहुणे माजी प्राचार्य कवी कुंतीनाथ करके–पाटील

महाराष्ट्र विवेक वाहिनी व विज्ञान मंडळ उद्घाटन समारंभ

महाराष्ट्र विवेक वाहिनी उद्घाटन प्रसंगी प्रा. बी. बी. पाटील

विज्ञान मंडळाचे उद्घाटन प्रसंगी प्राचार्य डॉ. राजेंद्र कुंभार, जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

शुभेच्छा समारंभ

बी. ए. भाग ३ विद्यार्थी शुभेच्छा समारंभ

१२ वी कला विद्यार्थी शुभेच्छा समारंभ

संस्था अंतर्गत तपासणी पथक (AAA)

संस्थांतर्गत तपासणी पथकाचे प्रमुख मा. प्राचार्य डॉ. युवराज भोसले यांचे स्वागत करताना प्राचार्य डॉ. व्ही. एस. ढेकळे

संस्थांतर्गत तपासणी पथकाचे प्रमुख मा. प्राचार्य डॉ. युवराज भोसले मार्गदर्शन करताना